

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Навчально-науковий інститут економіки та управління
Обліково-фінансовий факультет

Кафедра фінансів, банківської справи та страхування

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА

КУРС ЛЕКЦІЙ

**для здобувачів вищої освіти ступеня «Магістр»
спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування»
денної та заочної форм навчання**

**МИКОЛАЇВ
2021**

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету від 20.05.2021 р., протокол № 11.

Укладачі:

А. С. Полторак – д-р екон. наук, доцент, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв

О.А. Боднар – канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів, фінансів, банківської справи та страхування, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв

Рецензенти:

І. В. Ксьонжик – д-р екон. наук, доцент, професор кафедри обліку і оподаткування, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв;

А. О. Обозна – канд. екон. наук, доцент, завідувач кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв, м. Миколаїв.

ЗМІСТ

Передмова	4
Склад, обсяг і терміни виконання змістових модулів	7
Змістовий модуль 1. Фінансова безпека.....	12
Лекція 1. Національна безпека України.....	12
Лекція 2. Економічна безпека України та її місце в економіці..	20
Лекція 3. Фінансова безпека в системі національної безпеки держави	38
Лекція 4. Основи податкової безпеки України	48
Лекція 5. Валютна безпека України	57
Лекція 6. Бюджетна безпека: питання теорії і практики	67
Лекція 7. Державний борг: рівні безпеки	77
Лекція 8. Інвестиції, як джерело фінансової безпеки.....	90
Лекція 9. Фінансова безпека банківської системи.....	97
Лекція 10. Фінансова безпека фондового ринку.....	103
Лекція 11. Державні органи боротьби з фінансовими злочинами.....	107
Лекція 12. Зарубіжний досвід забезпечення фінансової безпеки держави.....	109
Рекомендовані літературні джерела та законодавчо- нормативні акти	

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах розвитку суспільства особливу роль відіграє система безпеки держави, в т. ч. фінансової як базової складової економічної безпеки країни. Це зумовлено посиленням фінансової глобалізації, послабленням державного контролю за розвитком грошово-кредитних відносин, лібералізацією зовнішньоекономічних зв'язків, підвищенням значення валютних відносин, зростанням міжнародної мобільності капіталу і посиленням впливу валютної сфери на процеси, що відбуваються в сучасному секторі економіки.

Основою фінансової безпеки держави є підтримання такого стану фінансово-кредитної сфери, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування економіки країни та її економічне зростання.

Вивчення дисципліни «*Фінансова безпека*» передбачає гармонічне поєднання теоретичних знань та практично орієнтованих навичок, що дозволяють усвідомити, яким чином забезпечується необхідний рівень фінансової безпеки, її роль та значення в економіці держави. Завданнями дисципліни є вивчення основ національної, економічної, фінансової безпеки держави, сутності податкової безпеки, основ валютної та бюджетної безпеки, інвестицій як джерела фінансової безпеки, фінансової безпеки банківської системи та фондового ринку, державних органів боротьби з фінансовими злочинами, зарубіжного досвіду забезпечення фінансової безпеки держави.

Дисципліна «Фінансова безпека» тісно пов'язано з такими дисциплінами як: «Фінанси», «Фінанси підприємств», «Гроші і кредит», «Страховання», «Бюджетна система України», «Податкова система».

У відповідності до робочого навчального плану освітньо- професійної програми «Фінанси, банківська справа та страхування» зі спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» курс дисципліни «Фінансова безпека» вивчається здобувачами вищої освіти протягом II семестру (I курс другого (магістерського) рівня вищої освіти). Курс складається із 120 годин / 4,0 кред., у т. ч. теоретичний курс (лекції) – 36 год. / 1,2 кред., практичні заняття – 36 год. / 1,2 кред., самостійна робота – 48 год. / 1,6 кред.

Метою дисципліни є досконале опанування майбутніми фахівцями науково-методичних знань та аналітико-розрахункових і управлінських навичок в сфері забезпечення фінансової безпеки, її ролі та значення в економіці держави, зарубіжного досвіду забезпечення економічної та фінансової безпеки держави.

Основними **завданнями**, що мають бути вирішені у процесі викладання дисципліни, є: вивчення основ фінансової безпеки держави; аналіз сутності податкової безпеки, основ валютної та бюджетної безпеки, державного боргу та рівнів безпеки, інвестицій як джерела фінансової безпеки, фінансової безпеки банківської системи та фондового ринку, державних органів боротьби з

фінансовими злочинами, зарубіжного досвіду забезпечення фінансової безпеки держави.

Об'єктом дисципліни є фінансова система та процеси, що відбивають різні аспекти фінансової безпеки України.

Предметом дисципліни є сукупність форм та методів виявлення та попередження загроз фінансовій діяльності фінансових установ країни, формування системи їх фінансової безпеки, моніторингу та оцінки її стану, заходів підтримання фінансової безпеки на рівні, що забезпечує фінансову стійкість та незалежність фінансових установ у процесі їх діяльності та України в цілому.

В результаті вивчення дисципліни здобувач вищої освіти повинен **знати**:

- понятійний та категорійний апарат фінансової безпеки України;
- економічну сутність та основні елементи системи фінансової безпеки України;
- теоретичні аспекти фінансової безпеки України;
- основні підходи до впровадження та застосування принципів забезпечення фінансової безпеки України;
- критерії оцінки ефективності та дієвості засобів фінансової безпеки України;
- технологію розробки та прийняття рішень з фінансової безпеки України;
- внутрішні та зовнішні загрози фінансовій безпеці;
- сутність складових фінансової безпеки в системі національної безпеки держави;
- індикатори стану фінансової безпеки;
- методологічні засади оцінки рівня фінансової безпеки;
- напрями вдосконалення та підвищення фінансової безпеки;
- загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків.

вміти:

- оперувати понятійним (термінологічним) апаратом фінансової безпеки України;
- вибирати найдоцільніші методи зміцнення фінансової безпеки України;
- визначати особливості діяльності органів державного управління щодо забезпечення фінансової безпеки України;
- розраховувати індикатори складових фінансової безпеки;
- виокремлювати ризики та загрози складових фінансової безпеки держави;
- визначати напрями вдосконалення та підвищення складових фінансової безпеки;
- аналізувати інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг.

Склад, обсяг і терміни виконання змістових модулів

Модулі курсу			Найменування теми	Розподіл часу			Термін виконання, тиждень	Термін контрольного заходу
Найменування	Обсяг, кредит	Сума залікових балів		ЛЗ	ПЗ	СР		
Фінансова безпека	4,0	60-100	№ 1. Національна безпека України	2	2	4	1	2
			№ 2. Економічна безпека України та її місце в економіці	2	2	4	2	2
			№ 3. Фінансова безпека в системі національної безпеки держави	4	4	4	3,4	4
			№ 4. Основи податкової безпеки України	4	4	4	5,6	6
			№ 5. Валютна безпека України	4	4	4	7,8	8
			№ 6. Бюджетна безпека: питання теорії і практики	4	4	4	9,10	10
			№ 7. Державний борг: рівні безпеки	2	2	4	11	11
			№ 8. Інвестиції, як джерело фінансової безпеки	2	2	4	12	12
			№ 9. Фінансова безпека банківської системи	4	4	4	13,14	14
			№ 10. Фінансова безпека фондового ринку	2	2	4	15	15
			№ 11. Державні органи боротьби з фінансовими злочинами	4	4	4	16, 17	17
			Тема 12. Зарубіжний досвід забезпечення фінансової безпеки держави	2	2	4	18	18
Всього	4,0	60-100		36	36	48	-	-

Змістовий модуль 1 «Фінансова безпека»

Лекція 1. Національна безпека України. – 2 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо теоретичних засад національної безпеки України, основними законодавчо-нормативними актами у даній сфері.

Програмна анотація:

- 1.1. Нормативно-правове забезпечення національної безпеки України.
- 1.2. Структура національної безпеки держави та місце у ній економічної безпеки. Взаємозв'язок між різними складовими економічної безпеки та їх взаємну залежність.
- 1.3. Державна політика забезпечення національної безпеки України.

Ключові поняття: національна безпека, громадська безпека, нормативно-правові акти, закон, безпекове законодавство, верховенство права.

Keywords: national security, public security, regulatory acts, law, security legislation, rule of law.

Для успішного опрацювання теми «Національна безпека України» рекомендується опрацювати наступні *літературні джерела*:

- основні [5, 6, 7, 8];
- додаткові [11, 14, 18].

1.1. Нормативно-правове забезпечення національної безпеки України.

Національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Основу нормативно-правового забезпечення національної безпеки складають формування та підтримка його нормативно-правової бази як юридичного засобу досягнення реальної упорядкованості системи національної безпеки.

Нормативно-правове забезпечення національної безпеки визначається, як процес створення і підтримки в необхідних межах конструктивних організаційно-функціональних характеристик системи національної безпеки за допомогою впорядковуючого впливу нормативно-правових засобів.

Система нормативно-правового забезпечення національної безпеки являє собою сукупність законів і підзаконних нормативних актів, які створюють нормативно-правове поле для функціонування системи національної безпеки і виконання нею свого призначення.

У широкому розумінні йдеться про Конституцію України, Закон України «Про основи національної безпеки України», закони України, укази та

розпорядження Президента України, міжнародні правові акти, пов'язані із забезпеченням як національної, так і регіональної та міжнародної безпеки, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, які визначають компетенцію суб'єктів системи забезпечення національної безпеки, а також відомчі нормативні акти у формі наказів, директив, настановлень, положень, статутів, правил, інструкцій.

Усю нормативну базу, якою керується система забезпечення національної безпеки можна поділити на два рівні. На *першому рівні* правова база створюється в рамках системи національної безпеки і має загальнообов'язковий для всіх характер (Конституція України, закони та постанови Верховної Ради України, укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України).

На *другому рівні* створюється відомча нормативна база, яка уточнює і конкретизує з урахуванням специфіки кожного суб'єкта сил забезпечення національної безпеки його функції та завдання.

1.2. Структура національної безпеки держави та місце у ній економічної безпеки. Взаємозв'язок між різними складовими економічної безпеки та їх взаємну залежність

Внаслідок того, що життєдіяльність суспільства зачіпає різні сфери та в кожній із них можливе виникнення різних загроз і небезпек, національна безпека постає як найбільш об'ємна та багатопланова характеристика. У змістовому плані вона включає в себе безпеку в економічній, соціальній, політичній, військовій, екологічній, технологічній, інтелектуальній, інформаційній, демографічній, генетичній, психологічній та інших сферах. Сукупність цих видів безпеки формує систему національної безпеки – спеціально створену в країні і наділену відповідними повноваженнями сукупність інститутів і установ, а також засобів, методів і напрямів їх функціонування щодо забезпечення надійного захисту національних інтересів України.

Національна безпека охоплює три основні категорії: людину, суспільство, державу. (табл. 1.1). Суб'єкти національної безпеки більш детально зображені на рис.1.1.

Таблиця 1.1 Об'єкти та суб'єкти національної безпеки

<i>До об'єктів національної безпеки належать:</i>	<i>Суб'єктами забезпечення національної безпеки є</i>
<ul style="list-style-type: none"> ○ людина і громадянин (їхні конституційні права, свободи); ○ суспільство (духовні цінності, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні, матеріальні, інформаційне середовище, навколишнє природне середовище, природні ресурси); ○ держава (конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність, недоторканність). 	<ul style="list-style-type: none"> ○ президент • парламент • виконавчі органи влади • служба безпеки • державна прикордонна служба • місцеві державні адміністрації • органи місцевого самоврядування • збройні сили • інші військові формування, утворені згідно із законами країни • громадяни країни та їх об'єднання.



Рисунок 1.1 – Суб'єкти забезпечення національної безпеки України

Виділяють наступні складові національної безпеки України (рис. 1.2).

Однією із найважливіших складових національної безпеки є економічна. Економічна безпека України – незалежність держави у формуванні й розвитку власної економічної системи. Матеріальною основою такої незалежності є власність народу на національне багатство (сукупність створених і нагромаджених в Україні працею всього суспільства матеріальних і духовних благ, інтелектуального потенціалу суспільства, природних ресурсів тощо). Відповідно до структури економічної системи, основними напрямками досягнення економічної безпеки є незалежність у формуванні й розвитку кожного елементу економічної системи.

1.3. Державна політика забезпечення національної безпеки України

Політика національної безпеки, або ж доктрина національної безпеки – це основа, що визначає, як країна гарантує безпеку держави та її громадян. Політика національної безпеки формально описує розуміння країною своїх керівних принципів, цінностей, інтересів, цілей, стратегічної ситуації, загроз, ризиків і викликів в розрізі захисту та підтримання національної безпеки. Політика національної безпеки зазвичай ґрунтується на конституції, засадничих документах і законодавстві країни. Політика роз'яснює дії та обов'язки державних інститутів у гарантуванні безпеки та забезпеченні верховенства права.

Національна безпека забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, воєнній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Конкретні засоби і способи забезпечення національної безпеки обирають відповідно до характеру і масштабів загроз національним інтересам.



Рисунок 1.2 – Місце економічної безпеки в загальній системі безпеки

Традиційно головний національно-державний інтерес включає три основних елементи:

- воєнна безпека;
- економічне процвітання і розвиток;
- державний суверенітет як основа контролю над певною територією та населенням.



Рисунок 1.3 – Загальна схема національної безпеки

В рамках розбудови доброчесності і доброго врядування в секторі оборони та безпеки слід дотримуватися таких принципів при розробці ефективної та демократичної політики національної безпеки:

- Комплексний підхід до проблем, суб'єктів і заходів у сфері безпеки – кращий метод охопити найширше коло питань безпеки та оборони.
- Для легітимної та ефективної політики національної безпеки важливе значення мають обговорення та консенсус.
- Слід розглядати широке коло загроз, включаючи соціально-економічні загрози, природні лиха, тероризм тощо.
- Необхідна ретельна оцінка наявних на даний момент засобів.
- Важливе значення мають прозорість, моніторинг і підзвітність процесів і суб'єктів.
- У мінливому безпековому середовищі важливі гнучкість і готовність.
- Політика національної безпеки має враховувати міжнародну ситуацію, учасників, стандарти та правила.
- Необхідно дотримуватись міжнародного права.

Лекція 2. Економічна безпека України та її місце в економіці – 2 год.

Мета: сформувати розуміння місця економічної безпеки в економіці України

Програмна анотація:

- 2.1. Економічна безпека: поняття, сутність та елементи.
- 2.2. Методологічні аспекти визначення рівня економічної безпеки національної економіки.
- 2.3. Основні заходи забезпечення економічної безпеки України.

Ключові поняття: економічна безпека, національна безпека, нормативне регулювання, економічна безпека підприємства, сутність, історія розвитку, загрози.

Keywords: economic security, national security, normative regulation, economic security of the enterprise, essence, history of development, threats.

Для успішного опрацювання теми «Економічна безпека України та її місце в економіці» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

- основні [5, 6, 7, 8;]
- додаткові [11, 14, 18.]

2.1. Економічна безпека: поняття, сутність та елементи.

Правовою базою у сфері економічної безпеки України є:

- Конституція України, в якій забезпечення економічної безпеки затверджено в якості однієї з найважливіших функцій держави;
- кодифіковане законодавство: Податковий, Митний, Господарський, Цивільний кодекси України;
- законодавство України з питань безпеки: Закон України «Про основи національної безпеки», в якому визначені засади державної політики, спрямованої на гарантування безпеки особи, суспільства України і самої держави від різноманітних загроз та захист національних інтересів;
- закони України стосовно функціонування суб'єктів забезпечення економічної безпеки: «Про національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України»;
- накази міністерств, відомств та об'єднань, такі як «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», «Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері», які регулюють деякі аспекти господарської діяльності.

Згідно наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 **«економічна безпека** – це стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз, забезпечувати високу конкурентоспроможність у світовому економічному

середовищі і характеризує здатність національної економіки до сталого та збалансованого зростання».

Складовими економічної безпеки є: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова безпеки.

Виробнича безпека – це стан виробничої сфери країни, за якого забезпечується максимально ефективно використання наявних виробничих потужностей у країні, їх модернізація та розширене відтворення, зростання рівня інноваційності виробництва та підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки.

Демографічна безпека – це стан захищеності держави, суспільства та ринку праці від демографічних загроз, за якого забезпечується розвиток України з урахуванням сукупності збалансованих демографічних інтересів держави, суспільства й особистості відповідно до конституційних прав громадян України.

Енергетична безпека – це стан економіки, що сприяє ефективному використанню енергетичних ресурсів країни, наявності на енергетичному ринку достатньої кількості виробників та постачальників енергії, а також доступності, диференційованості та екологічності енергетичних ресурсів.

Зовнішньоекономічна безпека – це стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці.

Інвестиційно-інноваційна безпека – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості.

Макроекономічна безпека – це стан економіки, за якого досягається збалансованість макроекономічних відтворювальних пропорцій.

Продовольча безпека – це стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства.

Соціальна безпека – це стан розвитку держави, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від віку, статі, рівня доходів, сприяти розвитку людського капіталу як найважливішої складової економічного потенціалу країни.

Фінансова безпека – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни.

Таким чином, економічна безпека є однією з важливих підсистем

національної безпеки України (рис. 1.2).

Вираз «економічна безпека» з'явився у роки «великої депресії». Так, за указом Ф. Д. Рузвельта у 1934 р. створено Федеральний комітет з економічної безпеки, а також Консультативна рада, однак, першочерговим завданням зазначеного комітету була боротьба з безробіттям, «економічна безпека» конкретних особистостей, а не держави в цілому. І досі у законодавчо-нормативній базі США вираз «*economic security*» вживається стосовно приватних осіб.

Виокремивши економічну безпеку серед інших складових національної безпеки, виявимо основні її елементи (табл. 1.2)

Таблиця 1.2 Основні елементи економічної безпеки

№ з/п	Назва елементу	Значення елементу
1	Економічна незалежність	Можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі в міжнародній торгівлі
2	Стійкість і стабільність національної економіки	Міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів
3	Здатність до саморозвитку і прогресу	Спроможність самостійно реалізувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни

Основні завдання економічної безпеки:

- забезпечення економічного зростання, приборкання інфляції та безробіття
- формування ефективної структури економіки
- скорочення дефіциту бюджету та державного боргу
- підвищення якості життя населення
- підтримання стійкості національної валюти

Суб'єкти економічної безпеки:

- центральні державні органи виконавчої влади
- органи місцевого самоврядування
- підприємства, установи та організації різних форм власності

Об'єкти економічної безпеки:

1. ресурси економічної діяльності
2. Запаси (особливо стратегічні), золотовалютні резерви, заощадження та фонди
3. стабільність гривні та розрахунково– платіжного обороту між домашніми господарствами, бізнесом і державою

4. соціально–ринкова зорієнтованість та динамічний розвиток вітчизняної економіки
5. держава, суспільство, громадяни, підприємства, установи та організації, території
6. світові господарські зв'язки України

2.2. *Методологічні аспекти визначення рівня економічної безпеки національної економіки.*

Основний критерій економічної безпеки - здатність економіки зберігати або принаймні швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах припинення зовнішніх поставок або кризових ситуацій внутрішнього характеру.

Індикатори економічної безпеки - реальні статистичні показники, які характеризують явища і тенденції в економічній сфері і визначаються на основі критеріїв економічної безпеки.

Оптимальні значення індикаторів - інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворювальних процесів в економіці.

Порогові значення індикаторів - кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці.

Граничні значення індикаторів - кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці.

Індикатори макроекономічної безпеки:

- рівень тінізації економіки до ВВП;
- відношення обсягу ВВП до середнього значення у країнах ЄС;
- відношення обсягу ВВП на одну особу до середньосвітового значення;
- валове нагромадження основного капіталу у відношенні до ВВП;
- зміна запасів матеріальних оборотних коштів у відношенні до ВВП;
- відношення сальдо платіжного балансу України до ВВП;
- відношення темпу росту продуктивності праці до темпу росту заробітної плати;
- частка наявних доходів нефінансових корпорацій у валових наявних доходах;
- частка сектора загальнодержавного управління в наявних доходах

Індикатори зовнішньоекономічної безпеки:

- частка імпорту у внутрішньому споживанні;
- частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави;
- питома вага провідної країни – партнера в загальному обсязі зовнішньої;
- питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту (промисловості) у загальному обсязі експорту товарів;
- коефіцієнт покриття імпорту експортом (відношення між обсягами експорту та імпорту);
- відношення обсягу експорту до ВВП;

Індикатори науково–технологічної безпеки:

- питома вага видатків державного бюджету на науку у ВВП;

- кількість спеціалістів, які виконують науково–технічні роботи (осіб на 1000 чол.);
- частка підприємств, що впроваджують інновації, в загальній кількості промислових підприємств;
- коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. чол.);
- відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності (винаходів, корисних моделей, промислових зразків) до зареєстрованих;
- частка реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції;
- індекс зміни активності освоєння нових видів продукції;
- індекс зміни активності освоєння нових видів техніки;
- співвідношення частки фундаментальних досліджень, прикладних досліджень, науково–технічних розробок та науково–технічних послуг, виконаних власними силами в загальному обсязі.

Індикатори енергетичної безпеки:

- енергоємність ВВП;
- ступінь забезпечення паливно–енергетичними ресурсами;
- частка домінуючого паливного ресурсу у споживанні паливно–енергетичних ресурсів;
- знос основних виробничих фондів підприємства паливно–енергетичного комплексу;
- відношення інвестицій у підприємства паливно–енергетичного комплексу до ВВП;
- завантаження транзитних частин нафто– та газотранспортних систем: транзит нафти і газу;
- обсяг видобутку вугілля;
- частка імпорту палива з однієї країни (компанії) в загальному його обсязі.

Індикатори соціальної безпеки:

- частка населення із сукупними витратами, які нижче 75 % медіанного рівня сукупних витрат (рівень бідності);
- частка населення із середніми сукупними витратами на одну особу на місяць, які нижче прожиткового мінімуму; відношення середньої зарплати до прожиткового мінімуму;
- відношення мінімального розміру пенсії до прожиткового мінімуму;
- відношення індексу номінальних сукупних ресурсів домогосподарств до індексу споживчих цін;
- відношення сукупних витрат 10% найбільш забезпеченого населення до 10% найменш забезпеченого;
- частка витрат на харчування (продовольчі товари та харчування поза домом) у загальному обсязі споживчих грошових витрат домогосподарств;
- рівень безробіття (за методологією МОП);

Індикатори демографічної безпеки:

- очікувана тривалість життя при народженні;

- коефіцієнт дитячої смертності (померло віком до одного року на 1 тис. народжених);
- коефіцієнт природного приросту населення;
- сумарний коефіцієнт народжуваності населення (середня кількість дітей, народжених жінкою за все життя);
- чистий коефіцієнт відтворення населення (брутто); коефіцієнт старіння;
- демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне

Індикатори продовольчої безпеки:

- добова калорійність харчування людини;
- споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особу); споживання риби та рибопродуктів (за рік/особу); споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особу); споживання картоплі (за рік/особу);
- споживання овочів та баштанних (за рік/особу); споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особу);
- споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особу);
- рівень перехідних запасів зерна, відсоток від річного споживання;
- виробництво зерна на одну особу за рік.

Індикатори виробничої безпеки:

- коефіцієнт ліквідації промислових фондів;
- частка у промисловому виробництві обробної промисловості;
- частка у промисловому виробництві машинобудування;
- матеріаломісткість промислового виробництва; фондомісткість промислової продукції;
- рентабельність операційної діяльності промислових підприємств;
- індекс реального промислового виробництва (до 1990 року);
- ступінь зносу основних засобів промисловості.

2.3. Основні заходи забезпечення економічної безпеки України.

Правова база забезпечення економічної безпеки України:

Конституція України – у ст. 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Закони України: «Про національну безпеку України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»;

податкове та валютне законодавство;

законодавство України про приватизацію, банкрутство, зовнішньоекономічну діяльність;

Кримінальний, Кримінально– процесуальний, Цивільний, Цивільно– процесуальний, Митний, Бюджетний, Господарський кодекси України тощо, які мають безпосереднє відношення до регулювання відносин в економічній сфері;

Укази та Розпорядження Президента України;

Постанови та Розпорядження Кабінету Міністрів України; Відомчі нормативні акти міністерств та відомств; Міжнародні договори України.

Загрози економічній безпеці країни - сукупність умов і чинників, які створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільству, державі, ускладнюють або унеможлиблюють реалізацію національних економічних інтересів.

Внутрішні загрози у науково–технічній сфері:

- руйнування науково–технічного потенціалу;
- зменшення науково–технічних розробок;
- низький рівень науково–технічного потенціалу;
- високий рівень зношеності матеріально– технічної бази;
- відтік наукових кадрів за кордон або в іншу сферу діяльності

Внутрішні загрози в економічній сфері:

- скорочення обсягів виробництва у провідних галузях;
- розрив господарських зв'язків;
- великий внутрішній борг;
- низький рівень продуктивної праці та інвестиційної діяльності;
- низький рівень платоспроможності населення;
- загроза втрати продовольчої незалежності країни;

Внутрішні загрози в соціальній сфері:

- надто різка диференціація у доходах та споживанні населення; зростання рівня бідності;
- погіршення структури харчування;
- зменшення доступності освіти та медичних послуг;
- погіршення якості життя;
- зниження народжуваності, зростання смертності;
- неконтрольовані міграційні процеси.

Зовнішні загрози:

- зниження інвестиційних надходжень в економіку держави;
- значна частка сировинного експорту у зовнішньоекономічній діяльності та втрата традиційних ринків збуту;
- залежність забезпечення України від імпорту продовольчих товарів, товарів повсякденного попиту, технологічної продукції стратегічного значення;
- скуповування іноземними фірмами підприємств України з метою усунення їх як з зовнішніх, так і внутрішніх ринків збуту;
- високий рівень зовнішнього боргу.

Концепція економічної безпеки України - документ, який виступає стратегічним орієнтиром на 10–20 років та закладає основи економічної безпеки на більш тривалий період.

Основні заходи забезпечення економічної безпеки України наведені в табл. 2.1

Таблиця 2.1 Основні заходи забезпечення економічної безпеки України

№ з/п	Основні заходи	Рівень управління	
		Загальнодержавний	Регіональний
I	Інформаційно-аналітичні заходи		
1	Моніторинг уразливості економічних інтересів	Моніторинг загроз економічним інтересам України	Моніторинг рівнів соціально-економічного розвитку регіонів
2	Поточна і прогностична оцінки економічного розвитку	Система показників оцінки економічного розвитку України	Система показників оцінки економічного розвитку регіону (адміністративної області)
II	Заходи регулятивного впливу		
1	Удосконалення нормативно-правової бази щодо здійснення інституціональних перетворень	Прийняття законів, кодексів, Указів Президента України, Постанов Уряду України та ін.	Прийняття постанов законодавчої і виконавчої влади регіонального рівня в межах компетенції
2	Усунення кризових тенденцій	У країні в цілому, в окремих галузях, регіонах	У регіоні, містах, на підприємствах в межах компетенції
III	Заходи прямої дії		
1	Програми виходу з кризи	України	Регіону (адміністративної області)
2	Державне регулювання регіонального розвитку	Розробка і реалізація цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів	Участь у реалізації державних цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів і залученні позабюджетних коштів
3	Протидія носіям загроз інтересам країни	Удосконалення фінансової системи, лобіювання інтересів вітчизняного виробника на міжнародному ринку, вирівнювання на рівні максимуму рівня регіонального економічного розвитку	Підвищення економічної, соціальної і бюджетної ефективності управління регіоном (адміністративною областю)

Джерело: Державне управління економічною безпекою України: теорія та практика : монографія / З. В. Гбур. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня "Рута"», 2018. 408 с.
<https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka2/EB3.pdf>

Лекція 3. Фінансова безпека в системі національної безпеки держави. – 4 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо теоретичних засад фінансової безпеки в системі економічної безпеки, засвоїти наявні загрози фінансовій безпеці, ознайомитись із методологічними засадами оцінки рівня фінансової безпеки, дослідити індикатори фінансової безпеки.

Програмна анотація:

- 3.1. Теоретичні основи фінансової безпеки системі економічної безпеки.
- 3.2. Загрози фінансовій безпеці.
- 3.3. Методологічні засади оцінки рівня фінансової безпеки.
- 3.4. Індикатори стану фінансової безпеки.

Ключові поняття: фінансова безпека, економічна безпека, загрози фінансовій безпеці, індикатори фінансової безпеки.

Для успішного опрацювання теми «Фінансова безпека в системі національної безпеки держави» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

- основні [5, 6, 7, 8];
- додаткові [11, 14, 18].

3.1. Теоретичні основи фінансової безпеки в системі економічної безпеки

Фінансова безпека входить до складових економічної безпеки, та, в свою чергу, має такі складові:

- *банківська безпека* – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування;
- *безпека небанківського фінансового сектору* – це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах;
- *боргова безпека* – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;
- *бюджетна безпека* – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає

можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;

– *валютна безпека* – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь наміжнародних валютних ринках.

– *грошово-кредитна безпека* – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах та на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

3.2. Загрози фінансовій безпеці

Від ефективних управлінських рішень у сфері фінансової політики наряду залежить забезпечення фінансової безпеки України, що є найважливішою підсистемою економічної безпеки, стан якої в свою чергу залежить від чинників та явищ як зовнішньої, так і внутрішньої фінансово-кредитної політики в країні, досконалості законодавчого забезпечення, політичної ситуації в країні та її міжнародних зобов'язань.

Наявні загрози економічній безпеці держави породжують у перспективі існування національних і стратегічних ризиків. Так, кожній загоді відповідає конкретний ступінь ризику. В сучасній фінансовій системі спостерігається стійка тенденція до зростання фінансових ризиків, що зумовлені диспропорціями у світовому господарстві, так, валютні та інші фінансові ризики стабільно домінують над всіма іншими. Необхідність управління та визначення ступеню фінансових ризиків зумовлена визначенням оптимального рівня економічної безпеки держави.

В законодавчо-нормативній базі України та в матеріалах досліджень сучасних науковців аналізуються різні поняття системи небезпек, такі як виклик, ризик, загроза, небезпека.

У Міжнародному стандарті ISO 31000:2009 «Ризик менеджмент – принципи та керівництва» зазначено, що ризик – це вплив невизначеності на цілі. Крім того, у цьому визначенні вплив розглядається як відхилення з негативними чи позитивними наслідками від того, що очікувалось, а цілі можуть мати як різні аспекти (в т. ч. фінансові), так і відноситись до різних рівнів.

В Законі України «Про основи національної безпеки України» загрози національній безпеці трактуються як «наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України».

Так, поняття системи небезпек пропонуємо класифікувати за ступенем ймовірної шкоди інтересам держави, суспільства та особистості (рис. 3.1).

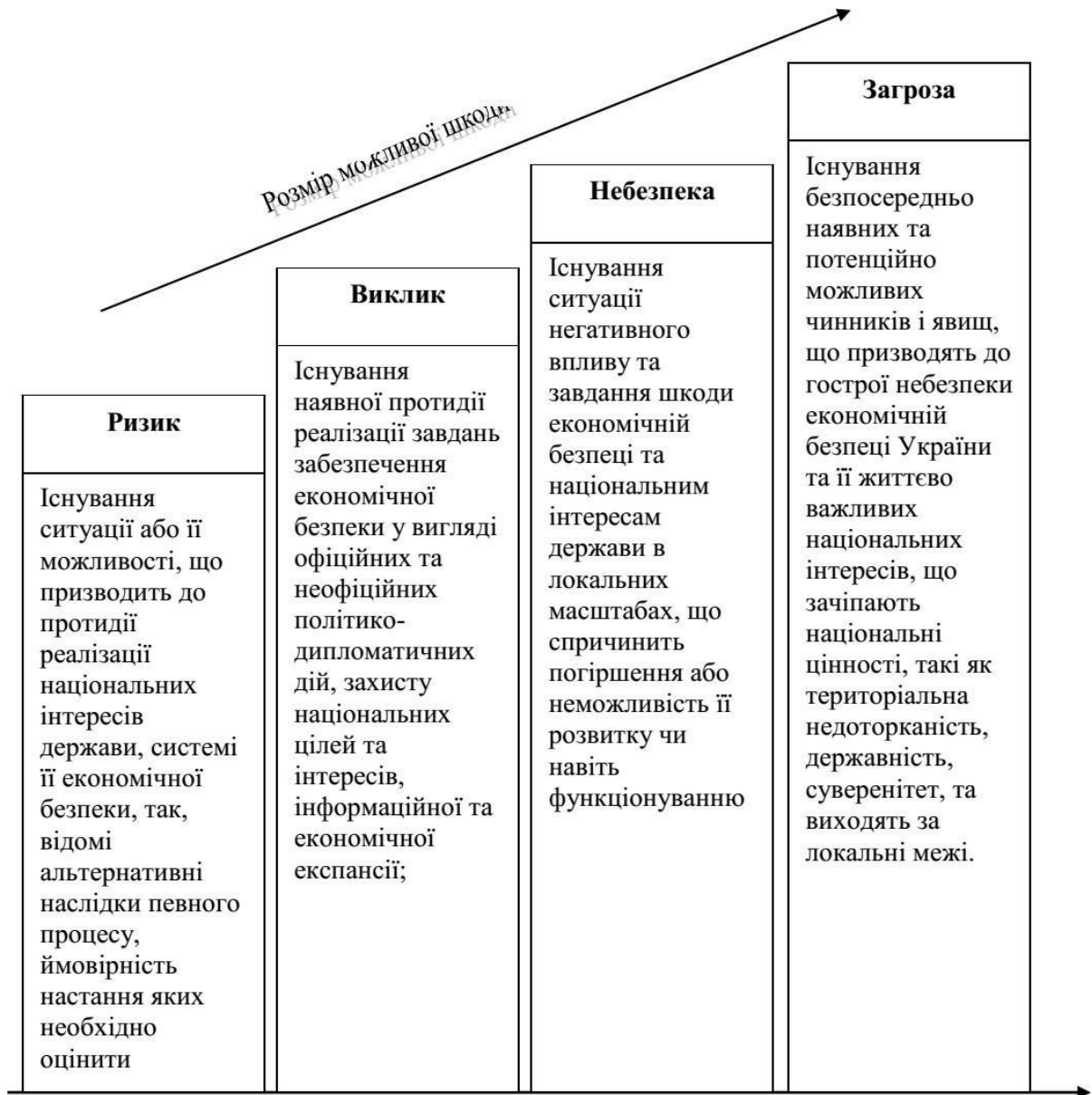


Рисунок 3.1 – Класифікація понять деструктивного впливу за розміром можливої шкоди економічній безпеці України

У п.п. 3.2.2. Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» виокремлено найважливіші загрози економічній безпеці, серед яких окремо виділено наступні: низький рівень технологічного розвитку економіки та ефективності використання ресурсів; гостра залежність внутрішнього ринку держави від зовнішньоекономічної кон'юнктури; недостатній рівень захисту внутрішнього ринку від імпортерів та монополістів; недосконалість вітчизняного законодавства; «тінізація» економіки; високий рівень валютних ризиків; низький рівень ефективності використання бюджетних коштів; значна частка іноземного капіталу у провідних галузях країни.

У ст. 7 «Загрози національним інтересам і національній безпеці України» Закону України «Про основи національної безпеки України» виокремлено наступні загрози: загрози у зовнішньополітичній, війсьній, внутрішньополітичній, науково-технологічній, соціальній та гуманітарній,

інформаційній, екологічній сферах, у сфері державної безпеки, а також в економічній сфері, серед яких виділено наступні загрози:

- ослаблення системи державного регулювання і контролю;
- скорочення внутрішнього валового продукту, досліджень на стратегічних напрямках інноваційного розвитку, зниження інноваційної та інвестиційної активності;
- зростання кредитних ризиків, недієвість програм запобігання криз і фінансовій сфері;
- низькі темпи подолання структурної деформації в економіці;
- зношеність необоротних активів в окремих галузях економіки;
- висока залежність економіки держави від кон'юнктури зовнішніх ринків, невисокі темпи розвитку внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту;
- високий рівень боргової залежності країни та зростання обсягу іноземного капіталу у провідних галузях економіки;
- недосконале конкурентне середовище в економіці;
- низький рівень продовольчого забезпечення громадян;
- високий рівень «тінізації» економіки та інші.

Систематизація критеріїв класифікації ризиків в системі економічної безпеки представлено на рис. 3.2.

Виділено сутнісні характеристики, які надають можливість виокремити фінансові ризики із сукупності інших видів ризиків, а саме:

- фінансовий характер стохастичних подій;
- виникнення ризику у відносинах, що мають фінансовий характер;
- вплив на об'єкти управління фінансами;
- існування наслідків впливу фінансових ризиків у сфері порушення дотримання фінансових цілей та результатів.

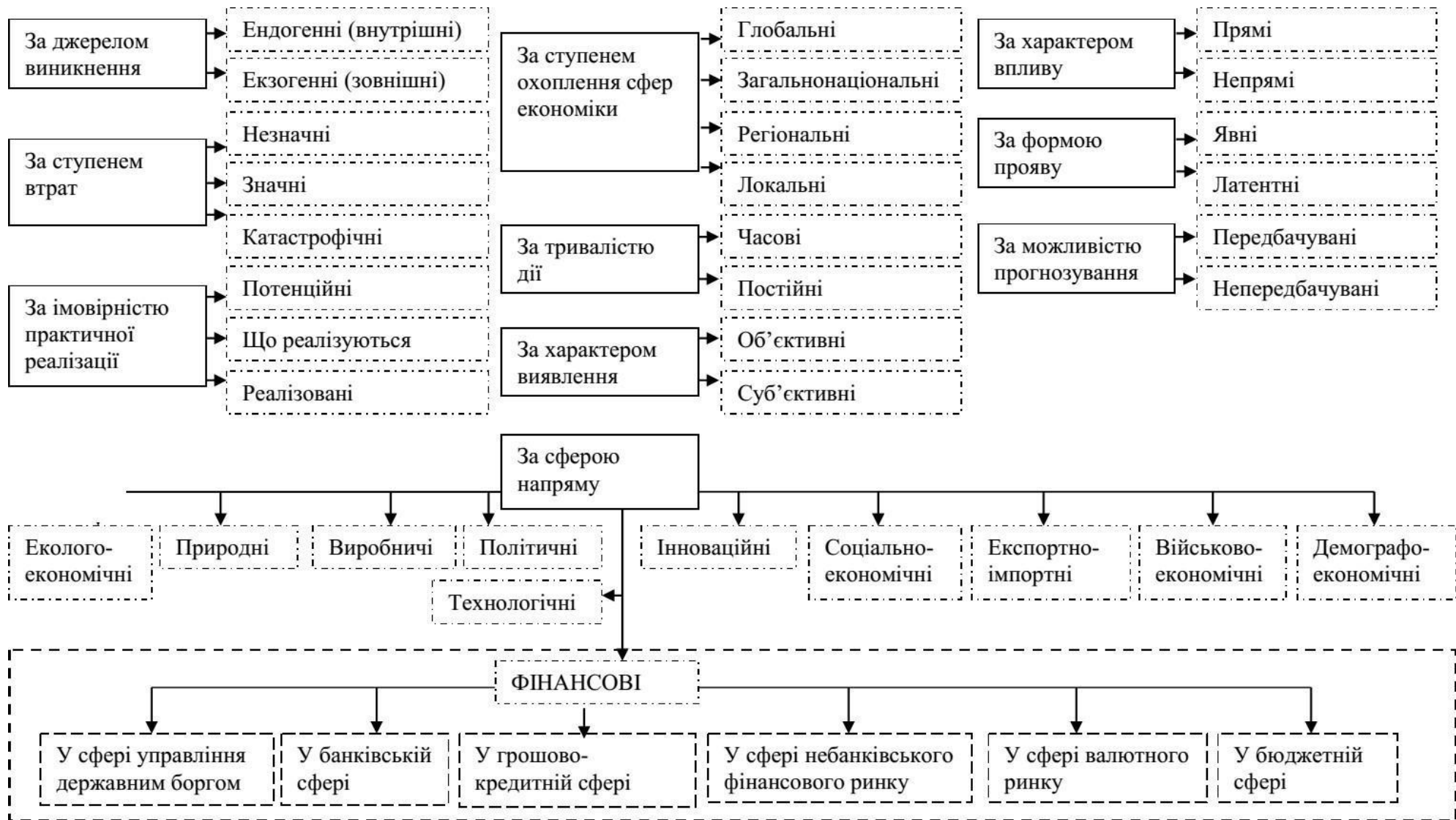


Рисунок 3.2 – Загальна класифікація ризиків в системі економічної безпеки України

Класифікацію фінансових ризиків в системі економічної безпеці України висвітлено на рис. 3.3.

Дослідники Всесвітнього економічного форуму представили 30 глобальних загроз економіці, серед яких до категорії «фінансові загрози» слід віднести наступні:

– *фіскальні кризи в ключових економіках*. В ситуації, коли потенційних інвесторів хвилює наявний борговий тягар будь-якої держави, уряд цієї країни обов'язково зіткнеться з інфляційним тиском, стрімким зростанням процентних ставок, а також труднощами щодо сплати боргів іншим країнам, що зазначається в сучасних умовах України;

– *нерівність доходів*. В окремих країнах світу, до яких можна також включити Україну, зростає прірва між найбіднішими та найбагатшими верствами населення, що з часом може призвести до скинення урядів та гострих соціальних вибухів, які, як наслідок, шкодять економічному розвитку та безпеці. Крім того, ця загроза посилюється процесами глобалізації, які поступово поляризують доходи економік;

– *крах провідного фінансового інституту чи механізму*. Більшість економістів вважають це реальною загрозою економічній безпеці держав, враховуючи негативний досвід 2008 року, коли відбувся колапс інвестбанку *Lehman Brothers*, у якого якість активів виявилась незадовільною, що спричинило шоківі хвилі по більшості держав світу;

– *зміна значущості долара як світової валюти*. Експерти Всесвітнього економічного форуму вважають цілком ймовірним, що світові центральні банки почнуть зменшувати запаси доларів, що спричинить негативний вплив на світову економіку та змінить геополітичний баланс економіки;

– *шоки від нестабільності цін на нафту*;

– *кризу ліквідності у ринків капіталу або банків*;

– *вихід з ладу провідних інфраструктурних мереж*.

У ст. 1 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» зазначається, що «ризик – це ступінь імовірності певної негативної події, яка може відбутися в певний час або за певних обставин на території об'єкта підвищеної небезпеки і/або за його межами». Також у законі висвітлено, що управління ризиком – це процес прийняття рішень, а також здійснення певних заходів, що спрямовані на забезпечення мінімально можливого ризику.

Фінансові ризики характеризуються домінуючою позицією порівняно з іншими ризиками в системі економічної безпеки, мобільністю та схильністю до змін за рахунок інституційної структури системи економіки держави. В стратегії економічної безпеки концепція ризику має два важливих елементи: управління ризиком, в процесі якого передбачаються, послаблюються або взагалі запобігаються імовірні критичні економічні ситуації, та оцінка ризику, що носить імовірнісний, експертний характер.



Рисунок 3.3 – Класифікація фінансових ризиків в системі економічної безпеки України

Враховуючи мінливість та неоднорідність фінансових ризиків та ризикоутворюючих факторів, управління фінансовими ризиками являє собою прийняття рішення в умовах кількісного вираження впливу цих ризиків на економічну безпеку держави. Поділяють різноманітні напрями управління фінансовими ризиками, такі як максимізація, оптимізація та мінімізація, які можуть змінюватись в залежності від наявних економічних, політичних та соціальних умову країні.

Концепція управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки України повинна охоплювати не тільки аналіз та управління наявними ризиками, але і дослідження питання прийняття рішень, які безпосередньо пов'язані з ризиком.

Сутність управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки держави полягає у систематичному застосуванню процедур і практик відносно до комунікації, встановлення контексту, політики менеджменту, виокремленню, комплексному аналізу, оцінки, моніторингу і контролю фінансових ризиків, джерелом яких є невизначеність, та яким притаманні наступні характеристики: виникнення ризику у відносинах, що мають фінансовий характер, фінансовий характер стохастичних подій, вплив ризиків на об'єкти управління фінансами, існування наслідків впливу фінансових ризиків у сфері порушення дотримання фінансовий цілей та результатів.

3.3. Методологічні засади оцінки рівня фінансової безпеки

Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277 було затверджено Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України.

Методика розрахунку рівня економічної безпеки України базується на якісному дослідженні індикаторів, що характеризують стан економічної безпеки держави, виявленню ризиків і загроз для можливості здійснити інтегральну оцінку рівня економічної безпеки України та окремих її регіонів за допомогою розрахунку інтегрального індексу безпеки у сфері економіки, що пропонується визначати із використанням 9 середньозважених субіндексів, таких як фінансовий, макроекономічний, зовнішньоекономічний, виробничий, енергетичний, продовольчий, інноваційний, інвестиційний, демографічний тощо.

Зосередимо увагу на дослідження індикаторів, що характеризують стан фінансової безпеки України, яка, згідно Методики розрахунку рівня економічної безпеки України, поділяється на: банківську, боргову, валютну, бюджетну, грошово-кредитну та безпеку небанківського фінансового ринку.

Інтегральна оцінка економічної безпеки України визначається таким чином: по-перше, формується перелік та характеристичні значення індикаторів за принципами достовірності, репрезентативності та інформаційної доступності, після чого проводиться *нормування* індикаторів, а також визначення *вагових коефіцієнтів*, на основі чого розраховується інтегральний індекс безпеки у сфері економіки України. Для кожного з переліку індикаторів, що характеризує стан економічної безпеки України, запропоновані *характеристичні значення*,

які діагностують рівень економічної безпеки України. Так, діапазон таких значень поділяється на 5 інтервалів:

- $[U_0, U_{\text{крит}})$;
- $[U_{\text{крит}}, U_{\text{небезп}})$;
- $[U_{\text{небезп}}, U_{\text{нездв}})$;
- $[U_{\text{нездв}}, U_{\text{здв}})$;
- $[U_{\text{здв}}, U_{\text{опт}}]$,

де U_0 – результат розрахунку індикатора, що характеризує **мінімальний** рівень економічної безпеки внаслідок чого її рівень дорівнює 0;

$U_{\text{крит}}$ – результат розрахунку індикатора, що характеризує **критичний** рівень економічної безпеки на рівні 20 % від оптимального значення;

$U_{\text{небезп}}$ – результат розрахунку індикатора, що характеризує **небезпечний** рівень економічної безпеки на рівні 40 % від оптимального значення;

$U_{\text{нездв}}$ – результат розрахунку індикатора, що характеризує **незадовільний** рівень економічної безпеки на рівні 60 % від оптимального значення;

$U_{\text{здв}}$ – результат розрахунку індикатора, що характеризує **задовільний** рівень економічної безпеки на рівні 80 % від оптимального значення;

$U_{\text{опт}}$ – результат розрахунку індикатора, що характеризує **оптимальний** рівень економічної безпеки.

Індикатори, що характеризують стан економічної безпеки України, поділено на три типи: індикатори типу А, тобто ті, вплив яких на економічну безпеку є змішаним: до певного рівня показник виступає стимулятором, після якого перетворюється на дестимулятор; індикатори типу В, що характеризуються наявністю зворотного зв'язку між інтегральною оцінкою та такими показниками-дестимуляторами; індикатори типу С, що характеризуються наявністю прямого зв'язку між інтегральною оцінкою та такими показниками-стимуляторами, що представлено на рис. 3.4.

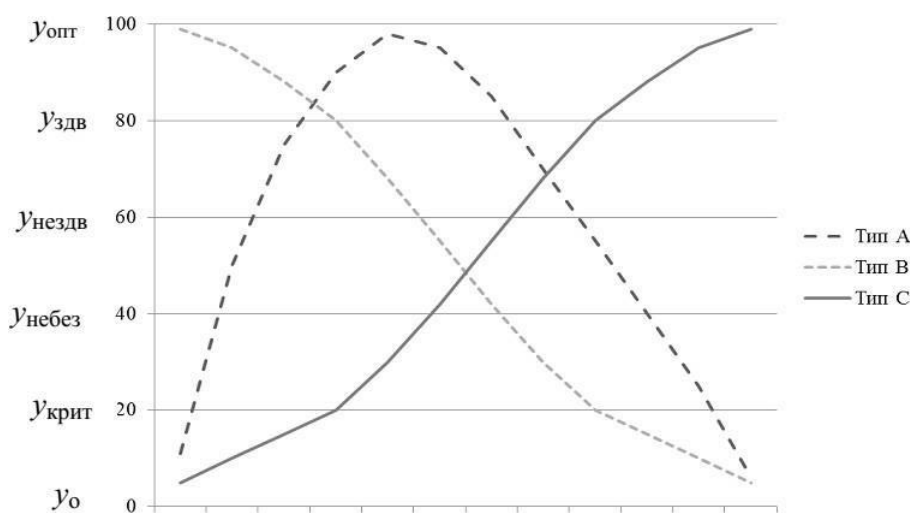


Рисунок 3.4 – Діапазон характеристик значень, які діагностують рівень економічної безпеки України за різними типами індикаторів

На думку Ю. М. Харазішвілі, А. І. Сухорукова та Т. П. Крупельницької в сучасних економічних умовах спостерігається несприятливий стан рівня економічної безпеки України, що пояснюється тим, що низка індикаторів складників економічної безпеки перебуває нижче порогових значень. Так, на думку авторів, значення п'яти з дев'яти складників економічної безпеки не перевищують нижні порогові значення.

За допомогою нормування різні за типами індикатори приводяться до інформаційної односпрямованості. Так, для певної величини індикатору, що характеризує стан економічної безпеки, затверджуються певні характеристичні значення за допомогою наступних методів:

– **аналоговий метод**, згідно з яким визначення певних значень індикатора, таких як «середнє», значення «задовільного» або «незадовільного» рівня проводиться із використанням узагальнення розрахунків індикатора в інших країнах, так, оптимальним значенням вважається досягнуте значення в державі, яка загальноприйнято сприймається як еталон в цій сфері;

– **метод законодавчо-нормативного критерію**, згідно з яким оптимальне або критичний значення індикатору затверджується із застосуванням граничного рівня, що встановлений міжнародними організаціями або у вітчизняному законодавстві;

– **метод експертних оцінок**.

Так, нормування індикаторів, які характеризують стан економічної безпеки, дозволяє проводити їх вимірювання у відсотках від 0 % до 100 %, а розраховане нормоване значення своїм розміром надає інформацію щодо ступеню наближення до встановленого оптимального значення.

Нормування індикаторів здійснюється за допомогою лінійної функції таким чином, щоб характеристичні значення індикаторів потрапляли в зіставні за величиною інтервали. Перехід від абсолютних до нормованих значень індикаторів дозволяє вимірювати індикатори за шкалою від 0 до 1 або у відсотках: 0 відповідає 0 %, 1 - 100 %. Таким чином, отримане нормоване значення індикатора характеризує своєю величиною ступінь наближення до оптимального значення 1.

Нормування індикатора за типом С здійснюється за такою формулою:

$$y_{ij} = 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{крит}}}{n_i} \right), x_{ij} < 0, x_{ij} < x_{\text{крит}}$$

$$y_{ij} = 0,2 \left(\frac{x_{ij}}{x_{\text{крит}}} \right), 0 < x_{ij} < x_{\text{крит}}$$

$$y_{ij} = 0,2 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{крит}}}{x_{\text{небезп}} - x_{\text{крит}}} \right), x_{\text{крит}} \leq x_{ij} < x_{\text{небезп}}$$

$$y_{ij} = 0,4 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{небезп}}}{x_{\text{нездв}} - x_{\text{небезп}}} \right), x_{\text{небезп}} \leq x_{ij} < x_{\text{нездв}}$$

$$y_{ij} = 0,6 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{нездв}}}{x_{\text{здв}} - x_{\text{нездв}}} \right), x_{\text{нездв}} \leq x_{ij} < x_{\text{здв}}$$

$$y_{ij} = 0,8 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{ij} - x_{\text{здв}}}{x_{\text{опт}} - x_{\text{здв}}} \right), x_{\text{здв}} \leq x_{ij} < x_{\text{опт}}$$

$$y_{ij} = 1, x_{ij} \geq x_{\text{опт}}$$

де x_{ij} – значення i -го індикатора в період j ;

y_{ij} – нормоване значення індикатора x_{ij} ;

n_i – константа згладжування, для кожного індикатора визначається окремо експертним шляхом.

Нормування індикатора за типом В здійснюється за такою формулою:

$$y_{ij} = 0,8 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{здв}} - x_{ij}}{x_{\text{здв}} - x_{\text{опт}}} \right), x_{\text{опт}} \leq x_{ij} < x_{\text{здв}}$$

$$y_{ij} = 0,6 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{нездв}} - x_{ij}}{x_{\text{нездв}} - x_{\text{здв}}} \right), x_{\text{здв}} \leq x_{ij} < x_{\text{нездв}}$$

$$y_{ij} = 0,4 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{небезп}} - x_{ij}}{x_{\text{небезп}} - x_{\text{нездв}}} \right), x_{\text{нездв}} \leq x_{ij} < x_{\text{небезп}}$$

$$y_{ij} = 0,2 + 0,2 \cdot \left(\frac{x_{\text{крит}} - x_{ij}}{x_{\text{крит}} - x_{\text{небезп}}} \right), x_{\text{небезп}} \leq x_{ij} < x_{\text{крит}}$$

$$y_{ij} = 0,2 \frac{x_{\text{е}}}{x_{ij}}, x_{ij} \leq x_{\text{е}}$$

Унаслідок того, що індикатор за типом А до певного значення є стимулятором, а в разі подальшого його збільшення є дестимулятором, нормування такого індикатора потребує поєднання розрахунків за типом С (для лівої частини, яка є стимулятором) та за типом В (для правої частини, що є дестимулятором).

В інтервалі між лівою та правою частинами оптимальних значень індикатора нормалізоване значення дорівнює 1.

Визначення інтегрального індексу стану економічної безпеки України проводиться ієрархічно із використанням вагових коефіцієнтів, визначених методом експертних оцінок, так, на нижньому рівні опиняються всі індекси у певних сферах економіки (макроекономічний, соціальний, фінансовий індекси та ін.), узагальнений індекс встановлено на верхньому рівні.

Важливу роль управління фінансовими ризиками у забезпеченні економічної безпеки підтверджує і значення вагових коефіцієнтів складових економічної безпеки, визначеними експертами у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України. Так, саме фінансова безпека має найбільший ваговий коефіцієнт (0,1294) серед всіх інших складових економічної безпеки, що висвітлено на рис. 3.5.

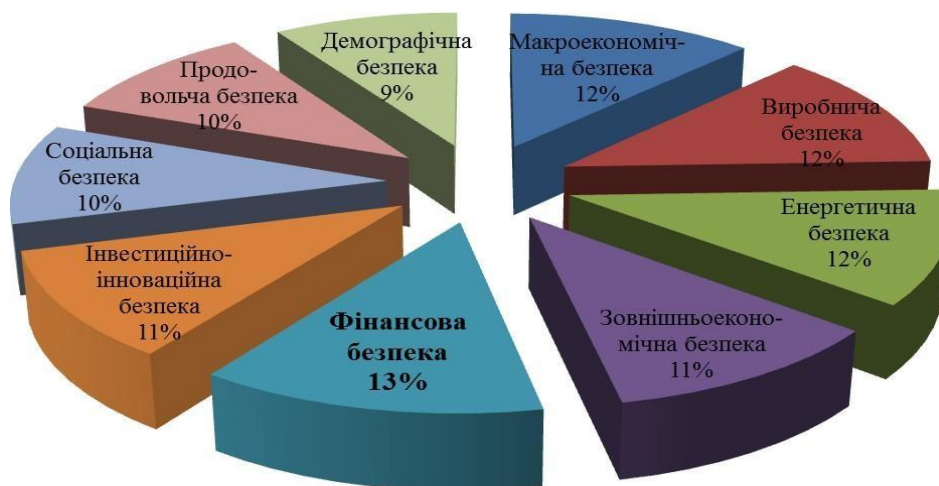


Рисунок 3.5 – Вагові коефіцієнти складових економічної безпеки, що мають використовуватись для визначення інтегрального показника її стану

Для кожної зі сфер економічної безпеки України проводиться розрахунок інтегрального індикатора за наступною формулою:

$$I_m = \sum_{i=1}^n d_i y_i,$$

де I_m – агрегований показник m -ї сфери економічної безпеки

України ($m=(1, 2, \dots 9)$);

d_i – визначений за методом експертних оцінок ваговий коефіцієнт, який характеризує розмір внеску в інтегральний індекс i -го індикатора;

U_i – нормоване значення i -го індикатора.

Узагальнюючий інтегральний індикатор стану економічної безпеки України визначається за наступною формулою:

$$I = \sum_m d_m I_m ,$$

де I – узагальнюючий інтегральний індикатор стану економічної безпеки України;

d_m – визначений за методом експертних оцінок ваговий коефіцієнт, який характеризує розмір внеску в інтегральний індекс агрегованого показника m -ї сфери економічної безпеки України.

3.4. Індикатори стану фінансової безпеки

Фінансові ризики в основному зосереджені у сфері фінансової безпеки, яка є однією з важливих складових економічної безпеки України, саме тому виникає необхідність дослідити індикатори стану фінансової безпеки для розкриття ролі управління фінансовими ризиками у забезпеченні економічної безпеки України. Перелік фінансових ризиків та характеристика індикаторів стану різних сфер фінансової безпеки представлені у табл. 3.1.

Так, дослідження в динаміці значень індикаторів стану фінансової безпеки за її складовими надає можливість надати оцінку стану кожного індикатору, виокремити складники, що потребують першочергової уваги дослідників, та фінансові ризики, управління якими в динаміці виявляється недостатньо ефективним.

В процесі управління фінансовими ризиками необхідно проаналізувати значення індикаторів стану фінансової безпеки за її складовими в динаміці, виокремити ті індикатори, значення яких x_i менше задовільного рівня $u_{здв}$, після чого спрямувати розробку методів покращення управління фінансовими ризиками саме на ті фінансові ризики, що виникають або можуть виникнути стосовно складових фінансової безпеки, розраховане значення індикаторів яких є недостатнім.

Значення вагових коефіцієнтів для складових фінансової безпеки, визначені експертами, що характеризують ступінь впливу кожної складової фінансової безпеки на індикатор стану фінансової безпеки та, відповідно, інтегральний показник стану економічної безпеки, представлено на рис. 3.6.

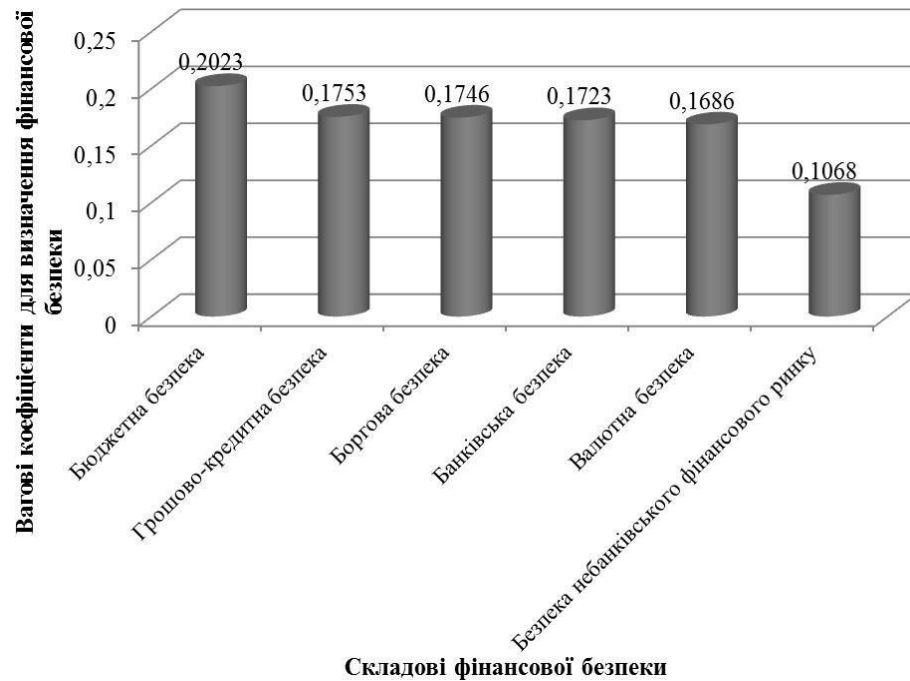


Рисунок 3.6 – Значення вагових коефіцієнтів елементів фінансової безпеки для розрахунку інтегрального показника її стану

Так, дані рис. 3.6. свідчать про те, що серед всіх складових фінансової безпеки найбільший вплив на значення індикатора стану фінансової безпеки спричиняють такі елементи як: бюджетна безпека (0,2023), грошово-кредитна безпека (0,1753), боргова безпека (0,1746), що свідчить про те, що фінансові ризики саме в цих сферах фінансової безпеки повинні досліджуватись більш ретельно.

Питання для самостійного опрацювання

1. Основні елементи механізму забезпечення фінансової безпеки України.
2. Роль суб'єктів фінансової безпеки держави.
3. Стратегія фінансової безпеки держави.
4. Основні напрямки забезпечення фінансової безпеки України.
5. Пріоритетні національні інтереси в області фінансової безпеки держави.
6. Основні загрози фінансовій безпеці держави.
7. Формування методології аналізу фінансової безпеки України.

Таблиця 3.1 **Фінансові ризики та характеристика індикаторів стану фінансової безпеки в залежності від її складових**

Складові фінансової безпеки	Індикатори стану фінансової безпеки	Тип індикатору (С – стимулятор; Д – дестимулятор; З – змішаний тип)	Характеристичні значення індикатора					Значення вагового коефіцієнта		Ймовірні фінансові ризики
			$x_{крит}^C$ / $x_{опт}^D$	$x_{небезп}^C$ / $x_{здв}^D$	$x_{нездв}^C$ / $x_{нездв}^D$	$x_{здв}^C$ / $x_{небезп}^D$	$x_{опт}^C$ / $x_{крит}^D$	Для індикаторів стану	Для субіндексів фінансової безпеки	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Банківська безпека	Питома вага заборгованості за кредитами, що є простроченою, в їх загальному обсязі, наданому резидентам вітчизняними банками, %	Д	2	3	4	5	7	0,1510	0,1723	Незадовільна якість кредитного портфелю; збільшення рівня проблемних позик
	Відношення кредитів, отриманих резидентами, до депозитів, отриманих від резидентів депозитними корпораціями в іноземній валюті, %	З	50 / 110	70 / 130	80 / 140	85 / 160	90 / 180	0,1425		Невиправдане збільшення у балансах банків обсягу споживчих кредитів
	Питома вага іноземного капіталу у структурі статутного капіталу банків, %	З	10 / 25	12 / 30	15 / 35	18 / 40	20 / 60	0,1371		Невиправдане збільшення питомої ваги іноземного капіталу у статутному капіталі банків
	Відношення кредитів та депозитів тривалістю понад 1 рік, разів	Д	1	1,2	1,8	2,2	3	0,1487		Переважання довгострокових кредитів над депозитами
	Рентабельність активів, %	З	-1 / 1,5	0 / 2	0 / 2,5	0,5 / 3	1 / 3,5	0,1496		Незадовільна якість кредитного портфелю; суттєві коливання рентабельності активів
	Відношення ліквідних активів банків до їх короткострокових зобов'язань, %	З	0,5 / 1	0,65 / 1,5	0,8 / 1,8	0,85 / 2	1 / 3	0,1359		Порушення оптимальності та обґрунтованості балансу банків
	Питома вага активів 5 найбільших банків України в структурі сукупних активів її банківської системи, %	Д	30	35	40	50	60	0,1351		Монополізація банківської системи окремими банками України

Продовження табл. 3.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Безпека небанківського фінансового ринку	Відношення валових страхових премій до ВВП (рівень проникнення страхування), %	С	1	2	4	6	8	0,3496	0,1068	Недостатній рівень проникнення страхування
	Рівень капіталізації лістингових компаній, % ВВП	З	15 / 90	30 / 105	40 / 120	50 / 140	70 / 150	0,3295		Необґрунтований рівень капіталізації лістингових компаній
	Рівень волатильності індексу Першої фондової торговельної системи, кількість критичних відхилень (- 10 %)	Д	0	1	2	3	4	0,1278		Зростання рівня волатильності індексу Першої фондової торговельної системи
	Питома вага в надходженнях страхових премій (без урахування страхування життя) страхових премій 3 найбільших страхових компаній, %	Д	10	12	15	20	30	0,1931		Монополізація небанківського фінансового ринку окремими його представниками
Боргова безпека	Відношення державного боргу і гарантованого країною боргу до ВВП, %	Д	20	30	40	50	60	0,2195	0,1746	Зростання обсягів державного боргу, гарантованого державного боргу до економічно небезпечних меж;
	Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП, %	Д	40	45	55	60	70	0,2214		Недосконала структура та збільшення валового зовнішнього боргу та інші;
	Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку, %	Д	4	5	7	9	11	0,1830		Необґрунтовано висока дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку
	Індекс ЕМВІ + Україна	Д	200	300	500	700	1000	0,1778		Зростання індексу <i>EMBI</i> + Україна
	Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу, %	С	20	36	41	45	50	0,1983		Недосконала структура та збільшення валового зовнішнього боргу
Бюджетна безпека	Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, %	З	-6 / 3	-5 / 5	-4 / 6	-3 / 8	-2 / 10	0,2671	0,2023	Дефіцит державного бюджету; порушення індикативних прогнозних показників бюджету
	Дефіцит/профіцит бюджетних фондів та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, % до ВВП	З	-3 / 0	-2 / 1	-1 / 2	-1 / 3	0 / 5	0,2482		Дефіцит бюджетних фондів та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління; порушення їх індикативних прогнозних показників

Продовження табл. 3.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Бюджетна безпека	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, %	З	18 / 28	19 / 30	20 / 33	23 / 35	25 / 37	0,2203	0,2023	Необґрунтованість питомої ваги ВВП, що перерозподіляється через зведений бюджет
	Відношення обсягу платежів з погашення та обслуговування державного боргу до сукупних доходів державного бюджету, %	Д	6	7	10	13	16	0,2644		Збільшення питомої частини доходів державного бюджету, що спрямовується на погашення та обслуговування державного боргу
Валютна безпека	Індекс зміни офіційного курсу гривні до долара США, середній за період	З	90 / 104	94 / 106	95 / 108	95 / 112	97 / 130	0,1775	0,1686	Значні коливання вітчизняної валюти; збільшення рівня інфляції
	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, грн	З	-1,2 / 0,3	-0,8 / 0,5	-0,5 / 0,8	-0,3 / 1,2	0 / 2,5	0,1505		Збільшення різниці між форвардним та офіційним курсом гривні
	Валові міжнародні резерви країни, місяців імпорту	С	1,5	2	2,5	3	5	0,1801		Зменшення валових міжнародних резервів країни
	Питома вага кредитів в іноземній валюті в їх загальному обсязі, %	Д	20	30	37	45	50	0,1496		Високий рівень використання іноземної валюти
	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд доларів США	З	-8 / 0	-4 / 5	-3 / 7	-2 / 8	0 / 10	0,1657		Існування суттєвого розриву між обсягами проданої та купленої населенням іноземної валюти
	Рівень доларизації грошової маси, %	Д	15	20	24	27	30	0,1767		Збільшення рівня доларизації грошової маси; значна залежність економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків
Грошово-кредитна безпека	Питома вага позабанківських готівкових коштів в загальному обсязі грошової маси, %	Д	20	22	25	30	35	0,1615	0,1753	Збільшення обсягу тіньової економіки; приховування доходів від оподаткування;
	Різниця між рівнем процентних ставок за кредитами, отриманими резидентами, та рівнем процентних ставок за депозитами, що отримані від резидентів депозитними корпораціями, %	З	-1 / 4	0 / 5	1 / 6	2 / 9	3 / 11	0,1697		Зростання різниці між рівнем процентних ставок за кредитами, отриманими резидентами, та рівнем процентних ставок за депозитами, що отримані від резидентів депозитними корпораціями

Продовження табл. 3.1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Грошово-кредитна безпека	Рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, що надані депозитними корпораціями у гривні, відносно індексу споживчих цін, % пунктів	3	-7 / 5	-3 / 7	-1 / 9	1 / 11	3 / 15	0,1725	0,1753	Необґрунтований рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, що надані депозитними корпораціями у гривні, відносно індексу споживчих цін
	Питома вага у загальному обсязі кредитів, отриманих резидентами, споживчих кредитів, що отримані домогосподарствами	3	1 / 9	2 / 12	3 / 15	4 / 18	5 / 21	0,1523		Зростання питомої ваги кредитів, отриманих домогосподарствами в їх сукупному обсязі
	Питома вага у загальному обсязі кредитів (скорегованому на курсову різницю) кредитів тривалістю понад 1 рік, відсотків	С	25	30	40	50	60	0,1697		Зменшення обсягу довгострокових кредитів в їх загальному обсязі
	Обсяг вивезення за межі країни фінансових ресурсів, млрд доларів США	Д	1	2	5	10	15	0,1743		Збільшення обсягу виведення капіталів з України, міграції капіталів

Тема 4. Основи податкової безпеки України. – 4 год.

Мета: засвоєння здобувачами вищої освіти знань щодо теоретичних засад податкової безпеки, ознайомлення з підставами податкової безпеки платників податків, засвоєння основ податкової безпеки регіону та держави.

Програмна анотація:

- 4.1. Поняття податкової безпеки.
- 4.2. Податкова безпека платників податків.
- 4.3. Податкова безпека держави.

Ключові поняття: податкова безпека, підприємство, індикатори стану податкової безпеки, податок, Податковий кодекс України.

Для успішного опрацювання теми «Основи податкової безпеки України» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

- основні [1, 2, 6, 8];
- додаткові [29, 40].

2.1 Поняття податкової безпеки

На сучасному етапі трансформаційних процесів у податковій сфері все більшої актуальності набуває аналіз впливу оподаткування на діяльність підприємств та держави. Становлення принципово нової моделі взаємовідносин між ринковими суб'єктами в межах податкових відносин обумовило виникнення нових завдань у сфері оподаткування, які вимагають врахування податкової складової під час розробки управлінських рішень. Вплив податків на діяльність суб'єктів підприємництва є важливим для визначення результатів діяльності підприємства. При цьому значну роль відіграє рівень податкової безпеки середовища функціонування підприємства, який має забезпечувати рівномірне податкове навантаження.

Податки і податкова політика є найважливішими елементами системи забезпечення фінансової безпеки держави. Надання державою населенню суспільних благ і послуг, а також їх кількість і якість значною мірою залежать від рівня податкової безпеки країни.

Серед складових системи фінансової безпеки (бюджетна безпека, безпека грошового ринку та інфляційних процесів держави, валютна, боргова безпека, банківська безпека) фундаментальною ланкою може стати **податкова безпека**, оскільки вона забезпечує фінансовими ресурсами практично всі вище перелічені складові. Податки є головним джерелом фінансових ресурсів, що централізовані державою для задоволення суспільно необхідних і законодавчо встановлених потреб, тобто забезпечення життєдіяльності суспільства. Подібні тенденції характерні багатьом країнам світу.

Значення податкової складової в сучасному світі настільки велике, що

зміст завдань, які стоять перед податковою політикою, безрозгляду їх з позицій взаємозв'язку та взаємовпливу з економічною безпекою здатне призвести до втрати послідовності та ефективності податкової стратегії.

Оскільки податкова безпека – це складне та багатогранне явище, то вирішального значення набуває системність, що дає можливість виявити органічну єдність усіх перерахованих аспектів.

На сьогодні основними платниками податків є галузі матеріального виробництва, але частка їх прибутку в економіці поступово скорочується, що уособлює в собі ще одну проблему оподаткування – відсутність раціональної системи бюджетно- податкового прогнозування, беручи за основу реальну оцінку податкових надходжень у державний бюджет. Такий недолік у свою чергу впливає на динаміку, а саме на зниження податкових надходжень, а також на чинники макросередовища, тобто стабільність податкового законодавства.

Податкова безпека держави – це такий стан податкової системи, який характеризується стійкістю і стабільністю всіх її елементів, що передбачає спроможність захищати економічні інтереси держави і протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам, можливість реалізації і розвитку податкового потенціалу країни, ефективне використання конкурентних переваг податкової системи в умовах глобалізації.

Безпосередній вплив на забезпечення податкової безпеки держави здійснює існуюча система оподаткування, яка виступає підсистемою податкової системи країни і являє собою сукупність податків і зборів, існуючих у державі, та механізму їх стягнення.

Ефективно функціонуюча система оподаткування є однією з визначальних складових забезпечення економічного зростання держави. Від діючих механізмів стягнення податків залежать забезпеченість держави фінансовими ресурсами та розвиток суб'єктів господарювання.

З іншого боку, неефективність державної податкової політики є дестабілізуючим чинником, що впливає на економічну безпеку держави, а також створює умови для розвитку тіньових процесів в економіці. *Тіньова економіка* є внутрішньою загрозою податкової безпеки, оскільки є приховуваною від суспільства і держави неоподатковуваною діяльністю, що знаходиться поза державним контролем та обліком. Ухилення від оподаткування значно скорочує дохідну частину бюджету країни, не дозволяючи державі в повному обсязі фінансувати соціальні, інвестиційні, оборонні і правоохоронні програми, що зрештою формує загрозу соціальній стабільності в суспільстві.

Отже, податки в якості ресурсного фактора можуть бути для держави як засобом забезпечення безпеки, так і причиною посилення загроз і ризиків (скорочення податкових надходжень до бюджету). Таким чином, у податках і податковій політиці слід бачити: ресурси та інструмент забезпечення економічної безпеки – з одного боку, і фактор ризику – з іншого.

Сьогодні існують всі підстави говорити про багаторівневу систему податкової безпеки на рівні держави, окремих регіонів, підприємств, а також окремої особи. Це означає, що з податковою системою пов'язані інтереси не

тільки суспільства і держави, але й усіх громадян, груп населення, підприємств і організацій. Надання державою членам суспільства суспільних благ і послуг, пов'язаних зі створенням нових робочих місць, підтримкою загальної зайнятості, соціальним забезпеченням і соціальним захистом, а також їх кількість і якість практично повністю залежать від масштабів податкового потенціалу країни. Податки і податкова політика повинні сприяти забезпеченню розвитку економіки, фінансової системи і фінансових відносин у країні і регіонах для того, щоб були сформовані необхідні фінансові умови та ресурси для соціально-економічного розвитку держави та її регіонів.

Таким чином, податки і податкова система об'єктивно включені в систему економічної безпеки, і це реалізується з *таких позицій* як:

- ресурсний фактор, що перебуває в руках держави;
 - інструмент впливу на економічні і соціальні процеси;
 - фактор зворотної залежності функціонування держави від платників податків, адже порушення податкової безпеки зможе стати реальною загрозою ефективному державному устрою.

Кожен із визначених чинників здатен мати як позитивний, так і негативний (фактор ризику) вияв впливу податків на рівень економічної безпеки. Крім того, значення податків як фактора економічної безпеки залежить від багатьох зовнішніх умов: особливостей конкретного етапу економічного розвитку, характеру економічної політики, що реалізується, реального співвідношення фіскальної і регулюючої функцій податків, що відображається в податковій політиці тощо.

Податки були і залишаються основою існування будь-якої держави. Податкові платежі і збори формують більше 70-80 % доходів Зведеного бюджету України. Стосовно впливу на економічні і соціальні процеси, можна сказати, що податки здійснюють суттєвий вплив на соціально-економічний стан суспільства. Сучасна податкова система формувалася в умовах довготривалої кризи в державі, що суттєво відобразилося на кількості, структурі та якості податкових надходжень. Досвід розвинених країн, що також був в основі створення національної податкової системи, виявлявся не завжди корисним для нашої країни. Прагнення впровадити всі елементи ринкової економіки на перехідному етапі призвело до ускладнень, що лягли на підприємства, які і без цього перебували в критичному стані через недосконалість урядової політики.

При розгляді питання ухилення від оподаткування варто звернути увагу на податкову культуру як складову податкової безпеки держави. Податкова культура стосується всього суспільства, вона включає в себе ставлення до податкового процесу всіх його учасників і законодавців, фіскальних службовців і самих платників.

Податкова культура – це частина загальнонаціональної культури країни, яка відображає рівень знання та дотримання податкового законодавства, правильність обчислення, повноти і своєчасності сплати до держави податків, зборів та інших обов'язкових платежів, знання своїх прав, виконання своїх обов'язків платниками податків і контролюючими органами, розуміння всіма

громадянами важливості сплати податків для держави і суспільства.

Без наявності патріотизму і почуття громадянського обов'язку у широких верств населення і представників владних структур до справляння податків, неможливо мобілізувати зусилля суспільства і держави на створення високоефективної національної економіки та забезпечення економічної безпеки України. Отже можемо виділити такі складові податкової безпеки держави (рис. 4.1).

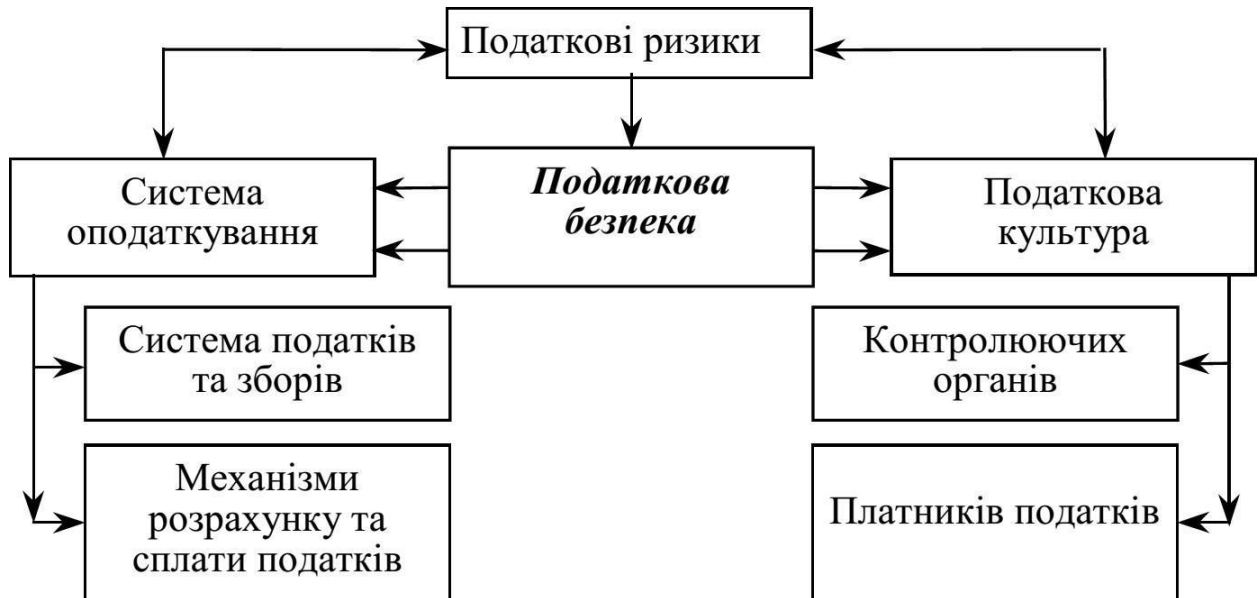


Рисунок 4.1 – Структура податкової безпеки держави

Кожна із самостійних частин податкової безпеки держави має власну структуру, свої принципи організації і діяльності. Таким чином, маємо можливість визначити *умови*, що стосуються елементів податкової безпеки держави та впливають на її забезпечення:

- відповідність системи оподаткування напрямам державної податкової політики, що визначається ефективністю реалізації функцій податків;
- високий рівень податкової культури;
- правовий характер податкових відносин;
- висока ефективність інтегративних зв'язків усіх підсистем функціонування податкової системи суспільства, що відображається відповідними показниками.

Забезпечення розвитку економіки України потребує дотримання всіх без виключення умов відповідності елементів податкової безпеки вимогам забезпечення національної економічної безпеки держави. Оскільки політична та економічна ситуація в Україні є нестабільною, виникає необхідність у постійному дослідженні цієї проблеми з метою вироблення нових методів, способів і інструментарію забезпечення податкової безпеки держави. Аналіз суб'єктів господарювання необхідно проводити з позицій оцінки потенційних можливостей і резервів щодо погашення заборгованостей перед бюджетом. Залежно від цього повинні розроблятися різні схеми по зменшенню та ліквідації заборгованостей, які є оптимальними для даного господарюючого

суб'єкту.

Під час розробки схеми стягнення податкової заборгованості до бюджету, податкові органи повинні провести ряд **заходів**:

- визначити множину джерел сплати недостачі;
- визначити ліквідність даних джерел;
- визначити розмір погашення недостачі;
- оцінити витрати податкової служби на обробку певного джерела;
- оцінити оптимальний об'єм недостач, який повинен бути погашений кожним джерелом;
- оцінити ймовірність отримання засобів за рахунок цього джерела;
- розглянути детальніше такі засоби, їх значення та взаємозв'язок.

Основними **джерелами погашення податкової заборгованості** підприємств є такі:

- стягнення дебіторської заборгованості підприємств;
- направлення частини отриманої в грошовому еквіваленті виручки на погашення заборгованості;
- реалізація готової продукції, використовуючи механізм податкової застави;
- вивчення зовнішньоекономічних контрактів підприємства;
- вивчення схеми роботи підприємства з іншими комерційними структурами.

Необхідно зазначити, що деякі з цих джерел є **непрямими**. Так, у випадку погашення недоплати підприємство буде відшукувати засоби з інших джерел. Щодо основних **принципів**, на яких повинна засновуватися раціональна податкова політика, то до них важливо віднести такі:

- рівні податки на рівновеликий об'єкт оподаткування (прибуток, дохід, майно тощо);
- виключення, по можливості, подвійного оподаткування;
- встановлення податків з урахуванням економічної доцільності;
- стабільність і довготривалість податкових ставок.

Надання податковій системі гнучкості, взаємозалежності, стійкості сприятиме зростанню господарської діяльності підприємницьких структур, стабілізації і збалансованості соціального середовища, що в свою чергу підвищить рівень фінансової безпеки держави.

4.2. Податкова безпека платників податків

В сучасних умовах в Україні особливого значення набуває проблема забезпечення економічної безпеки як на рівні держави, так і на рівні галузей та окремих підприємств. Посилення загроз з боку зовнішнього середовища, стрімко зростаюча інфляція, подорожчання усіх видів ресурсів призводять до неплатоспроможності підприємств і, отже, до неспроможності сплачувати податки за встановленими ставками та термінами.

Це актуалізує необхідність досліджень у галузі забезпечення податкової

безпеки підприємств, яку провідні учені вважають складовою економічної безпеки підприємства (ЕБп). Проблема податкової безпеки бізнесу існувала завжди, однак в умовах кризи особливо важливими є два *аспекти*:

– при формуванні стратегії податкового планування підприємці не повинні забувати про моральні принципи, зокрема, про суспільний обов'язок сплачувати податки, без яких держава не може існувати;

– способи законного зменшення податків завжди були і будуть існувати уже тому, що існує значна кількість законом встановлених різних видів податкових режимів і пільг.

Окрім того, в сучасній динамічній економіці передбачити усі податкові наслідки ймовірних дій платників податків складно, що дає певні підстави для існування податкових ризиків.

Як відмічають фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, податкова система є одним із найбільш важливих чинників сприятливості бізнес-клімату в державі. Хоча на рішення інвесторів щодо розвитку бізнесу у будь-якій країні впливає цілий комплекс інституціональних факторів, зокрема наявність ефективного державного управління, чесної судової системи, системи гарантій права власності, доступність різних джерел фінансових ресурсів, ступінь розвитку фондового ринку тощо, саме податкова система є найбільш чутливим елементом, який може як девальвувати позитивний вплив перелічених факторів, так і, навпаки, навіть за умов наявності інституційних проблем, схилити інвестора до прийняття позитивного рішення щодо розвитку бізнесу в країні.

Податки впливають на функціонування усіх без винятку суб'єктів господарювання, виступаючи таким чином активним інструментом регулювання економіки. Податкову безпеку потрібно розглядати як самостійний об'єкт дослідження через призму достатності податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів та впливу податкового навантаження на результати діяльності окремих суб'єктів господарювання.

Саме збалансоване забезпечення достатніх надходжень при помірному податковому тиску визначає ефективність економіки в цілому.

Податкова безпека платника податку – це в основному податкова безпека підприємства. Оскільки податкова безпека – це елемент фінансової безпеки підприємства, яка є складовою ЕБп, має сенс виходити з визначення ЕБп.

Економічна безпека підприємства – це стан захищеності діяльності підприємства від всіх видів загроз, як зовнішніх, так і внутрішніх, при якому забезпечується стабільне функціонування і прогресивний розвиток підприємства, що досягається шляхом максимально ефективного використання наявних ресурсів і швидкої адаптації до умов середовища, що змінюються.

Отже, ЕБп – це стан захищеності, а не сукупність дій по забезпеченню безпеки, не система методів, не система мінімізації ризиків чи захисту від них у діяльності підприємства.

Податкова безпека підприємства – це фінансово-економічний стан

платника податків, що забезпечує мінімізацією податкових ризиків, при якому з боку господарюючого суб'єкта повністю й вчасно сплачуються нараховані податки, а з боку виконавчих і законодавчих органів забезпечується передбачені законом захист платника податків. Податкова безпека займає важливе місце у структурі ЕБп.

4.3. Податкова безпека держави

На початку 2015 р. у проголошеній Президентом України стратегії сталого розвитку «Україна-2020» одним з векторів розвитку держави є **проведення податкової реформи**, метою якої є побудова такої податкової системи, яка повинна, по-перше, стати простою, економічно справедливою, з мінімальними затратами часу на розрахунок і сплату податків, по-друге, створювати необхідні умови для сталого розвитку національної економіки, а по-третє, забезпечувати достатнє наповнення доходів Державного бюджету України і місцевих бюджетів.

У цьому контексті з метою контролю та оцінювання проведення результативності податкових реформ та їх впливу на забезпечення податкової безпеки держави актуалізуються питання щодо проведення об'єктивного, якісного та регулярного моніторингу рівня податкової безпеки держави. Тому розробка методичного підходу до оцінювання рівня податкової безпеки держави є актуальним та своєчасним.

Узагальнюючи ряд наукових досліджень щодо визначення місця податкової безпеки в складі фінансової безпеки, зазначимо, що в більшості наукових джерел податкову безпеку розглядають та включають до окремої ланки фінансової безпеки держави.

Податкова безпека може розглядатися як окрема складова фінансової безпеки держави, оскільки вона впливає на забезпечення зростання ресурсного потенціалу для розвитку конкурентоспроможної національної економіки на засадах інвестиційного оновлення експортно-виробничого потенціалу, збереження цілісності фінансової системи, протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозам держави.

Водночас на законодавчому рівні податкову безпеку як складову фінансової навіть не виділяють (методичні рекомендації розрахунку рівня економічної безпеки держави, що розроблені фахівцями Міністерства економічного розвитку і торгівлі України і затверджені наказом від 29 жовтня 2013 р. № 1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України»).

Так, у визначених методичних рекомендаціях до фінансової безпеки відносять: банківську безпеку, безпеку небанківського фінансового сектору, боргову безпеку, бюджетну безпеку, валютну безпеку, грошово-кредитну безпеку. На нашу думку, перелік складових фінансової безпеки повинен бути **доповнений** податковим сегментом. Визначаючи сутність самої податкової безпеки держави, необхідно зазначити, що у сучасній науці відсутнє не лише загальноприйняте визначення, а й єдине розуміння її сутності.

У наукових колах **податкову безпеку держави** розглядають:

- по-перше, як певний стан податкової системи, що забезпечує захист інтересів платників податків та суб'єктів, що задіяні у розподілі ВВП через механізм оподаткування;
- по-друге, як певну властивість системи, що здатна забезпечити своєчасність виконання податковою системою своїх функцій, та адекватність реагувати її на зміни податкової політики держави під впливом групи чинників;
- по-третє, як здатність протистояти ризикам та небезпекам, оптимізувати, а за окремих умов мінімізувати їх вплив на усіх учасників податкової безпеки.

Отже, **податковою безпекою держави** є такий стан податкової системи, що впливає на забезпечення зростання ресурсного потенціалу для розвитку незалежної, стабільної, стійкоїконкурентоспроможної національної економіки та дозволяє досягти захищеності економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз у довгостроковому та короткостроковому періодах.

У сучасній науці і на законодавчому рівні відсутній єдиний методичний підхід до оцінювання стану податкової безпеки держави у розрізі основних її індикаторів, що має важливе науково-практичне та методологічне значення, оскільки розробка зазначеного методичного підходу надасть можливість започаткувати об'єктивний та якісний регулярний моніторинг рівня податкової безпеки держави з виявленням внутрішніх й зовнішніх загроз та своєчасне їх усунення у результаті проведених урядом країни заходів щодо посилення рівня податкової безпеки держави. Розглянемо один з методичних підходів до оцінювання стану податкової безпеки держави, що включатиметри блоки (рис. 4.2).



Рисунок 4.2 – Методичний підхід до оцінювання рівня податкової безпеки держави

Блок перший – підготовчий. У ньому визначаються мета та завдання щодо проведення оцінювання рівня податкової безпеки держави, індикатори та методи його здійснення, проводиться за допомогою підготовлених інформаційних джерел збір статистичних даних для обчислення кожного індикатора податкової безпеки держави. Метою проведення оцінювання рівня податкової безпеки держави є об'єктивний та якісний регулярний моніторинг рівня податкової безпеки держави з виявленням внутрішніх й зовнішніх загроз та своєчасне їх усунення у результаті проведених урядом країни заходів щодо посилення рівня податкової безпеки держави. Об'єктом проведення моніторингу є рівень податкової безпеки держави.

Рекомендованою інформаційною базою виступають звіти органів Державної фіскальної служби України, Казначейської служби України, Державної служби статистики України та інші законодавчі й нормативні акти України. Складність оцінювання рівня податкової безпеки держави полягає у визначенні оптимальної чисельності та виборі індикаторів.

Блок другий – технологічний. У другому блоці методичного підходу розраховується кожен індикатор податкової безпеки держави та порівнюються фактичні дані з їх пороговими значеннями.

Блок третій – результативний. У третьому блоці методичного підходу проводиться оцінювання результатів розрахунку індикаторів податкової безпеки держави з виявленням внутрішніх та зовнішніх загроз, а також надаються рекомендації з проведення заходів посилення її рівня. Крім того, отримані результати рекомендовано використовувати при розробці та оцінці результативності податкових реформ, а також при формуванні стратегії податкової політики держави.

Таким чином, розглянутий методичний підхід до оцінювання рівня податкової безпеки держави дозволить започаткувати об'єктивний та якісний регулярний моніторинг рівня податкової безпеки держави та запропонувати заходи щодо її зміцнення, визначити загрози, які найбільш суттєво впливають на виявлені негативні довгострокові тенденції.

Таблиця 4.1 Індикатори оцінювання рівня податкової безпеки держави

Індикатори	Формула	Порогові значення
Рівень концентрації податкових надходжень у доходах Державного бюджету, %	$\frac{\sum I_i}{\sum A_{iA}}$	> 60
Рівень концентрації податкових надходжень відЗЕД у доходах Державного бюджету, %	$\frac{\sum I_i \text{ ЗЕД}}{\sum A_{iA}}$	<30

Рівень податкового навантаження, %	$\frac{\sum \dot{I}}{\sum \hat{A} \hat{I}}$	<30
Рівень державних втрат від пільгового оподаткування, %	$\frac{\sum \ddot{I} \dot{I}}{\sum \hat{A} \zeta \hat{A}}$	<30
Рівень податкового боргу платників податків, %	$\frac{\sum \dot{I} \hat{A}}{\sum \dot{I} \dot{I}}$	<10
Коефіцієнт результативності адміністрування податкових надходжень	$\frac{\sum \dot{I} \dot{I} \delta \hat{e} \delta}{\sum \dot{I} \dot{I} \dot{I} \hat{e} \hat{I}}$	>1
Коефіцієнт еластичності		>1
Рівень тінізації економіки	Визначається відповідно до методичних рекомендацій №123 від 18.02.2009 р.	<30

Питання для самостійного опрацювання

1. Податкова політика України, її взаємозв'язок з фінансовою безпекою підприємства.
2. Безкомпромісна боротьба між носіями конфронтуючих інтересів.
3. Податковий період: економічна сутність поняття, види.
4. Строк та порядок сплати податку. Строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку: економічна сутність поняття, види.

Лекція 5. Валютна безпека України. – 4 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо теоретичних засад валютної безпеки, засвоїти загрози валютній безпеці держави, ознайомитись із валютною безпекою як складовою фінансової безпеки: сутністю, загрозами, критеріями та індикаторами оцінки, дослідити стан валютної безпеки в Україні та шляхи її підвищення.

Програмна анотація:

- 5.1. Поняття валютної безпеки.
- 5.2. Загрози валютній безпеці держави.
- 5.3 Валютна безпека як складова фінансової безпеки: критерії та індикатори оцінки.
- 5.4. Стан валютної безпеки в Україні та шляхи її підвищення.

Ключові поняття: валютна безпека, індикатори стану валютної безпеки, загрози валютній безпеці.

Для успішного опрацювання теми «Валютна безпека України» рекомендується опрацювати наступні *літературні джерела*:

- основні [2, 3, 5, 6];
- додаткові [11, 37, 39, 40].

3.1 Поняття валютної безпеки

Валютна безпека – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Умовами досягнення дійсної стабільності і оборотності є і досконале валютне законодавство, і обґрунтована валютна стратегія, і ефективна валютна політика, і чітка національна валютна система, і наявність валютних угод, і валютний ринок, що нормально функціонує. Валютна політика, стрижнем якої є валютний курс національної грошової одиниці, виступає ключовою ланкою, що поєднує економіку України зі світовим господарським комплексом.

Валютна безпека держави – **це:**

- ступінь забезпеченості її валютними коштами, достатній для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці;
- стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу

в країну іноземних інвестицій, інтеграції України у світову економічну систему і максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Валютна безпека суб'єктів господарювання – це оптимально можливий за умов наявної нормативно-правової бази, валютної стратегії і політики держави, механізму валютного регулювання, інфраструктури валютного ринку рівень забезпеченості валютними коштами, достатній для розрахунків з бюджетною системою, своїми контрагентами, а також власного споживання (соціально- економічного розвитку) та накопичення з урахуванням досягнення валютної ефективності (оптимального рівня валютних витрат і виручки).

Валютна безпека комерційних банків – це оптимальне співвідношення вимог (заявок) і зобов'язань комерційного банку в іноземній валюті (між величиною зобов'язань за проданою валютою і обсягом вимог, між обсягом вимог за купленою валютою і обсягом зобов'язань).

Валютна безпека громадян – це стан, за якого їхні валютні надходження та заощадження перевищують особисті витрати іноземної валюти.

Валютна безпека країни багато в чому визначається валютною стратегією.

Основні валютні режими та їхні характеристики наведені у табл. 5.1

Їхній аналіз дає змогу з'ясувати всі плюси і мінуси того чи іншого регулювання валютного курсу.

Не може не позначатися на рівні валютної безпеки держави і чинна валютна політика, що є важливою складовою економічної і зовнішньоекономічної політики держави. Так, зокрема, на рівень валютної безпеки впливають режим курсоутворення (фіксований чи плаваючий обмінний курс), паритетність валют, здійснення або нездійснення валютних інтервенцій, наявність або відсутність обмежень на здійснення валютних операцій, розбіжностей міжрежимом операцій для резидентів і нерезидентів, наявність чи відсутність достатніх валютних резервів, можливість запровадження валютної блокади, а також глибина участі країни у міжнародних валютних механізмах.

Валютний курс та рівень відсоткової ставки не є тими монетарними феноменами, які можна регулювати окремо, вони є результатом позитивних реальних економічних тенденцій та досконалості економічної політики.

Підвищенню рівня валютної безпеки сприяє поліпшення стандартизації валютного обігу. З цією метою в 1997 р. Держстандартом України затверджені та введені в дію державні класифікатори валют (ДСТУ ISO 4217-95) та держав світу (ДСТУ ISO3166-95), розроблені згідно з Програмою переходу України на міжнародну систему статистики та обліку (Постанова Кабінету Міністрів України від 4 травня 1993 р. № 326).

Важливим етапом у розвитку валютної політики стало прийняття у 1997 р. Урядом і Національним банком міжнародних зобов'язань щодо зняття обмежень на конвертованість гривні за поточними операціями у рамках ст. VIII Статуту МВФ, що створило певні умови для залучення на український ринок капіталів іноземних інвесторів.

Таблиця 5.1 **Режими і характеристики валютних курсів**

Режим валютного курсу	Характеристика	Примітки
Вільно плаваючий курс	Повна свобода. Встановлення валютних курсів на підставі приватного попиту та пропозиції на іноземну валюту	Теоретично можливий, на практиці застосовується рідко.
Керований плаваючий курс	Центральний банк проводить інтервенції, але лише для підтримання рівноваги	Часто застосовується; проблема полягає у питанні, чи є зміна курсу короткостроковим коливанням чи довгостроковою тенденцією
Повзуча прив'язка (crawling peg)	Центральний банк проводить інтервенцію для досягнення певних цілей у сфері контрольованого коригування курсу, часто на постійній основі.	Використовується досить часто, але дає позитивний результат лише тоді, коли дії ринку відповідають прогнозам Центробанку щодо динаміки руху валютного курсу.
Валютний тунель	Вільне коливання ринкового валютного курсу навколо спеціально визначеного центрального значення у досить вузьких межах (від 0,5 до 6%), в яких він утримується за рахунок валютних інтервенцій	Як правило, це колективний захід: інтервенції здійснюються центробанками усіх країн-членів угоди. Час від часу параметри тунелю коригуються (Європейський валютний союз)
Фіксований курс у межах валютного коридору	Можливі коливання у допустимих межах; центральний банк проводить інтервенції, аби утримати курс у встановлених межах. Розмір коридору становить не частки або одиниці відсотків, а їх десятки	Суб'єкти ринку не мають гарантій навіть відносно стабільності. Абсолютно невідомо, коли курс сягне нижньої межі: наприкінці проголошеного періоду, в його середині чи вже наступного дня.
Фіксований курс із можливими відхиленнями	Фіксується на довгостроковий термін з урахуванням вірогідності незначних відхилень, але може значно змінюватися, якщо порушується рівновага або спостерігається значний вплив на курс із боку ринку	Характерний для Бреттонвудської валютної системи, широко використовувався у 1945—1972 рр., коли випадки фундаментального відхилення від рівноваги повинен був визначати МВФ.
Курс, фіксований центральним банком	Жорсткіший порівняно з фіксованим курсом із можливими відхиленнями	Метою є фіксація на невизначений строк; валютний курс може змінюватися без попереднього обумовлення. Нині практично не використовується
Курс, фіксований валютною радою	Грошова маса має бути повністю покрита іноземною валютою (або золотом) за фіксованим курсом	Жорстка дисципліна, яка забезпечує конвертованість грошової маси за фіксованим курсом, який через арбітраж наближається до ринкового
Єдина валюта	Відмова від національної незалежної валюти та введення нової єдиної валюти для групи країн	Може виникнути питання: чи буде грошово-кредитна політика країни незалежною, чи опиниться під цілковитим впливом інших країн. З січня 1999 р. запроваджено єдину європейську валюту – євро

У цьому зв'язку варто згадати таке визначення (що вважається типовим) професора Стенфордського університету Р. Маккіннона: "**Валюта є конвертованою**, якщо громадяни даної країни, які бажають купити закордонні товари або отримати послуги, що не підлягають особливим обмеженням, можуть вільно продати місцеву валюту в обмін на іноземну на уніфікованому ринку за єдиним, можливо, таким, що коливається, валютним курсом, що застосовується за всіма поточними угодами, включаючи нормальний торговельний кредит, тоді як іноземці (нерезиденти), що мають кошти у місцевій валюті, отриманій від поточних операцій, можуть продати їх за тим самим курсом або вільно придбати місцеві товари за переважними цінами у цій валюті".

Прийняття Україною зобов'язань щодо ст. VIII Статуту МВФ — це її запевнення міжнародного співтовариства в тому, що вона проводитиме здорову економічну політику, уникаючи обмежень у здійсненні платежів та переказів за поточними міжнародними операціями, і завдяки цьому сприятиме ефективній діяльності багатосторонньої платіжної системи. Окрім того, прийняття таких зобов'язань передбачає мінімізацію ризику обмінного курсу національної валюти шляхом її стабілізації; необов'язковість продажу валюти, придбаної у ході експортних операцій; відсутність обмежень у погашенні або обслуговуванні зовнішніх кредитів, а також репатріації доходів іноземних інвесторів.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що простежується ланцюжок певних взаємозв'язків: економічна безпека країни тісно пов'язана з проблемами конвертованості національної валюти; конвертованість не існує без досягнення фінансової стабільності; фінансова стабільність неможлива без ліквідації причин кризових чинників у розвитку економіки; останні можна подолати шляхом структурної перебудови господарства, насамперед матеріального виробництва; матеріальне виробництво дозволить розвинути середовище конкуренції передусім на внутрішньому ринку, а конкуренцію можна створити лише шляхом формування власника — виробника товарів.

Світова практика накопичила досвід кількох видів конвертованості (оборотності) валюти (табл. 5.2).

Що ж стосується термінів досягнення національними валютами конвертованості, то світова практика свідчить, що деякі країни йшли до цього досить довго. Так, наприклад, австрійському шилінгу для здобуття статусу конвертованої валюти, який він отримав у 1991 р., знадобилося майже 40 років.

Валютний механізм, який за раціонального підходу мав би сприяти ефективній взаємодії зі світовим економічним і фінансовим співтовариством і використанню переваг міжнародного розподілу праці, на теренах України спричинив значну залежність фінансового стану держави від зарубіжних джерел і факторів впливу, виведення великої частки грошової маси з банківського обігу, значну доларизацію національної економіки, масову втечу вітчизняного капіталу за кордон.

Таблиця 5.2 Різновиди конвертованості валюти

Вид конвертованості	Сутність конвертації
Повна конвертація	Свобода обміну національної валюти на будь-які іноземні грошові одиниці охоплює всі види зовнішньоекономічних операцій, діє рівною мірою щодо всіх категорій юридичних і фізичних осіб (резидентів і нерезидентів) і розповсюджується на всі регіони світу
Часткова конвертація	Вільний обмін на іноземні валюти дозволяється лише щодо поточних операцій і не дозволяється за угодами, пов'язаними з іноземними інвестиціями та іншими міжнародними пересуваннями капіталів. Згідно з вимогами МВФ, країна має як мінімум забезпечити досягнення такого ступеня лібералізації валютного обороту, щоб її національна грошова одиниця могла увійти до числа конвертованих валют
Зовнішня конвертованість	Повна свобода обміну валюти даної країни для платежів і розрахунків із закордоном надається лише іноземцям (нерезидентам), а місцеві фізичні і юридичні особи (резиденти) такої свободи не мають
Внутрішня конвертація	Свобода обміну національних грошових одиниць на іноземні валюти надається лише резидентам даної країни, тоді як на нерезидентів відповідні права не розповсюджуються

5.2. Загрози валютній безпеці держави.

Основними *загрозами* валютній безпеці України є:

- масове правомірне вивезення нерезидентами і неправомірне вивезення резидентами валютних коштів за межі країни;
- «відмивання брудних грошей» на території нашої держави;
- Зростання валютної заборгованості державі вітчизняних суб'єктів господарювання;
- проведення незаконних валютних операцій;
- розвиток кризових явищ на світовому валютному ринку;
- можливість запровадження валютної блокади;
- недостатній рівень офіційних валютних резервів;
- наявність валютних ризиків (небезпеки валютних втрат внаслідок зміни курсу валюти ціни до валюти платежу в період між підписанням угоди і здійсненням платежу);
- фальшування іноземної валюти;
- надмірна лібералізація вітчизняного валютного ринку.

Дотриманню належного рівня валютної безпеки держави перешкоджає і те, що попри вимоги того, щоб сума кредитових проводок платіжного балансу України збігалася з сумою дебетових, а загальне сальдо дорівнювало нулю, на практиці спостерігається інша картина. Це відбувається внаслідок того, що дані про різні сторони одних і тих самих операцій наводяться з різних джерел.

Експорт товарів фіксується митною статистикою, а надходження іноземної валюти на рахунки підприємств за поставки по експорту – банківською. При цьому кожне з джерел саме по собі має певні вади.

Безумовно, збитки фінансовій безпеці України завдаються і внаслідок нецільового чи неефективного використання валютних кредитів МВФ, Світового банку, ЄБРР, інших зарубіжних фінансових установ, урядів зарубіжних держав.

5.3. Валютна безпека як складова фінансової безпеки: критерії та індикатори оцінки

Таблиця 5.3 Перелік індикаторів стану валютної безпеки

Назва індикатору	Порядок розрахунку
1. Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період	Офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у поточному періоді, середній за період / офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у відповідному періоді попередньогороку, середній за період
2. Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, гривень	Офіційний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду - форвардний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду
3. Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту	Монетарний огляд (Національний банк України)
4. Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, відсотків	Кредити, надані резидентам у іноземній валюті, млн гривень / кредити, надані резидентам, млн гривень x 100
5. Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд доларів США	Обсяг валюти, проданої населенню, млрд доларів США – обсяг валюти, купленої банками в населення, млрд доларів США
6. Рівень доларизації грошової маси, відсотків	(Переказні депозити в іноземній валюті, млн гривень + інші депозити в іноземній валюті, млн гривень + цінні папери, крім акцій в іноземній валюті, млн гривень) / грошова маса (M3) x 100

Таблиця 5.4 Характеристика індикаторів стану валютної безпеки

Індикатори стану валютної безпеки	Тип індикатору (С – стимулятор; Д – дестимулятор; З – змішаний тип)	Характеристичні значення індикатора					Значення вагового коефіцієнта	
		$x_{крит}^C$ / $x_{опт}^D$	$x_{небезп}^C$ / $x_{здв}^D$	$x_{нездв}^C$ / $x_{нездв}^D$	$x_{здв}^C$ / $x_{небезп}^D$	$x_{опт}^C$ / $x_{крит}^D$	Для індикаторів стану	Для субіндексів фінансової безпеки
2	3	4	5	6	7	8	9	10
Індекс зміни офіційного курсу гривні до долара США, середній за період	З	90 / 104	94 / 106	95 / 108	95 / 112	97 / 130	0,1775	0,1686
Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, грн	З	-1,2 / 0,3	-0,8 / 0,5	-0,5 / 0,8	-0,3 / 1,2	0 / 2,5	0,1505	
Валові міжнародні резерви країни, місяців імпорту	С	1,5	2	2,5	3	5	0,1801	
Питома вага кредитів в іноземній валюті в їх загальному обсязі, %	Д	20	30	37	45	50	0,1496	
Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд доларів США	З	-8 / 0	-4 / 5	-3 / 7	-2 / 8	0 / 10	0,1657	
Рівень доларизації грошової маси, %	Д	15	20	24	27	30	0,1767	

5.4. Стан валютної безпеки в Україні та шляхи її підвищення.

Формування дієвої системи валютної безпеки в Україні – дужескладна і комплексна проблема. Для її вирішення необхідні:

- чіткий і обґрунтований вибір валютної стратегії держави;
- визначення пріоритетів державної валютної політики;
- створення всебічного досконалого нормативно-правового поля, що регламентує функціонування валютного ринку, тарозроблення ефективних

заходів щодо недопущення його порушення;

- визначення державного органу, відповідального за забезпечення дієвого валютного контролю в країні, чітка організація валютного регулювання та контролю;

- забезпечення стабільності національної грошової одиниці — гривні, підвищення її ролі в українській економіці;

- оптимізація загальних обсягів і структури надходжень та використання іноземної валюти як у галузевому, так і в географічному розрізах;

- недопущення неефективного використання коштів кредитів міжнародних фінансових організацій, іноземних урядів і банків;

- якнайшвидше розв'язання проблем повернення незаконно вивезених за кордон валютних коштів і валютних неплатежів;

- запобігання неконтрольованому впливу валютних цінностей за кордон і "відмиванню брудних грошей";

- залучення до господарського обігу валютних коштів населення;

- накопичення достатніх валютних резервів держави (принаймні еквівалентних тримісячному імпорту) та вдосконалення системи управління ними;

- вдосконалення функціональної інфраструктури національного валютного ринку; відновлення регулярних торгів на Українській міжбанківській валютній біржі;

- вирішення питання щодо поновлення спеціальної статистичної звітності та забезпечення доступності інформації про наявність і рух коштів в іноземній валюті вітчизняних підприємств і організацій усіх форм власності, що надасть змогу контролювати і комплексно аналізувати усі ланки руху іноземної валюти суб'єктів господарювання в Україну та за її межі за строками і джерелами формування й використання;

- поліпшення контролю НБУ за вітчизняним готівковим валютним ринком (з огляду на амплітуду встановлення валютних курсів обмінними пунктами, відмову останніх вільно продавати іноземну валюту, відсутність належного документарного оформлення здійснюваних ними валютних операцій);

- розроблення, затвердження і впровадження системи порогових значень індикаторів валютної безпеки громадян, підприємств, організацій і установ, комерційних банків та держави;

- постійний моніторинг світового валютного ринку для завчасного виявлення зародження кризових явищ і вжиття необхідних запобіжних заходів щодо мінімізації їх негативного впливу на вітчизняний валютний ринок;

- проведення дієвих заходів правоохоронних органів щодо недопущення та припинення діяльності незаконних конвертацій-них центрів, контрабанди та фальшування іноземної валюти;

- недопущення неправильного інформування НБУ міжнародних фінансових організацій про реальні розміри офіційних валютних резервів держави на певну дату;

– посилення інтеграції національного валютного ринку із світовою валютною системою.

Питання для самостійного опрацювання

1. Валютна безпека як стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту.
2. Граничні значення індикаторів як кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці.
3. Вплив інфляції на фінансову безпеку держави.

Лекція 6. Бюджетна безпека: питання теорії і практики. – 4 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо поняття бюджетної безпеки держави, засвоїти критерії та індикатори оцінки бюджетної безпеки держави, ознайомитись із загрозами бюджетній безпеці держави, дослідити бюджетний дефіцит і його вплив на бюджетну безпеку держави, стратегію і механізм забезпечення бюджетної безпеки держави.

Програмна анотація:

- 6.1. Поняття бюджетної безпеки держави.
- 6.2. Критерії та індикатори оцінки бюджетної безпеки держави.
- 6.3. Загрози бюджетній безпеці держави.
- 6.4. Бюджетний дефіцит і його вплив на бюджетну безпеку держави.

Ключові поняття: бюджетна безпека, підприємство, індикатори стану бюджетної безпеки, загрози бюджетній безпеці, фінансова безпека держави, державний бюджет, бюджетна система держави, бюджетна політика держави.

Для успішного опрацювання теми «Бюджетна безпека: питання теорії і практики» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

- основні [3, 5, 7];
- додаткові [32, 33, 39].

6.1. Поняття бюджетної безпеки держави.

Згідно наказу Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277 бюджетна безпека є частиною фінансової безпеки держав, так, **бюджетна система** – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції.

Поняття «бюджетна безпека держави» є синтезованим, що поєднує сутнісні характеристики таких категорій як «фінансова безпека держави» та «державний бюджет», «бюджетна система держави», «бюджетна політика держави», зміст яких досить широко висвітлюється в сучасній науковій літературі, що дозволяє використовувати їх теоретичні основи і методологічний апарат для розкриття важливих концептуальних основ поняття «бюджетна безпека держави» як самостійного об'єкта дослідження.

З огляду на вищезазначене, основні сутнісні характеристики поняття «бюджетна безпека держави» можуть бути сформульовані з урахуванням таких ключових аспектів.

По-перше, бюджет є одним із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави, а тому бюджетна безпека є основним елементом системи економічної і фінансової безпеки держави.

Пріоритетна роль бюджетної складової в загальній системі

економічної і фінансової безпеки держави визначається такими основними **факторами**, що характеризують об'єктивну необхідність існування бюджету:

1. Бюджет як найбільший централізований фонд фінансових ресурсів держави є матеріальною базою її існування та основною формою ресурсного забезпечення реалізації економічної стратегії держави, оскільки забезпечує акумулювання коштів, необхідних для фінансування потреб держави та проведення державної внутрішньої і зовнішньої економічної політики.

За допомогою бюджету держава виконує свої **функції** і, зокрема: здійснює утримання соціальної сфери; забезпечує соціальний захист населення; перерозподіляє кошти між окремими територіями і галузями; здійснює вплив на розвиток НТП через фінансування наукових установ; вирішує питання охорони навколишнього середовища та підтримки обороноздатності держави; здійснює фінансування зовнішньоекономічної діяльності та задоволення інших суспільних потреб.

Практично вирішення більшості завдань макроекономічного і соціального розвитку держави, зростання державних потреб і державних видатків потребують підвищення рівня централізації ВВП і нарощення фіскального потенціалу держави. При цьому одним із фіскальних пріоритетів держави є збалансування державних потреб із фінансовими можливостями держави.

Необхідні державі фінансові ресурси для виконання нею своїх функцій вона може акумулювати таким чином: заробляти як власник засобів виробництва; отримувати від використання природних ресурсів, які знаходяться в її власності; мобілізувати шляхом перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб. Вибір джерел формування бюджетних ресурсів, оптимізація їх структури та ефективність використання в значній мірі визначають рівень фінансової та економічної незалежності держави і раціональність її фінансової політики. Відповідно, стратегія забезпечення бюджетної безпеки держави є невід'ємною складовою загальної стратегії її фінансового й економічного розвитку.

2. За формою прояву бюджет є основним фінансовим планом, в якому відображається діяльність держави та місцевих органів влади і управління. Важливою характеристикою бюджету як фінансового плану є склад і структура доходів і видатків, а також їхня частка у бюджетах усіх рівнів. Адже бюджет - це не просто розпис доходів і видатків держави, а віддзеркалення її економічної і соціальної, міжнародної та оборонної, а головне фінансової (в т.ч. бюджетної) політики.

При цьому **бюджетна політика** як складова фінансової політики держави проявляється у:

- системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу між окремими регіонами і галузями економіки держави;
- складі і структурі доходів і видатків держави та адміністративно-територіальних одиниць;
- інструментах і важелях механізму збалансування бюджетів усіх

рівнів (бюджетному регулюванні);

- встановленні оптимального рівня централізації бюджетних коштів;
- забезпеченні допустимого рівня дефіциту бюджету та оптимізації методів і джерел його покриття (фінансування).

Зважаючи на вищезазначене, основна **мета бюджетної політики** держави полягає у найповнішій мобілізації фінансових ресурсів та оптимальному їх розподілі між галузями економіки, територіями та верствами населення для задоволення потреб розвитку суспільства. Саме на цій основі має забезпечуватися макроекономічна збалансованість, стійке зростання економічного потенціалу держави, підвищення підприємницької активності та рівня зайнятості населення, зміцнення міжнародної конкурентоспроможності країни.

3. Бюджет – невід'ємний атрибут ринкових відносин і, одночасно, важливий інструмент макроекономічного регулювання. До бюджетних **методів** регулювання економічних і соціальних процесів відносять: **податки**, які впливають на розвиток виробництва товарів, попит на них та їх пропозицію; **бюджетне фінансування загальнодержавних програм**, що забезпечують розширення виробництва й удосконалення його структури, розвиток соціальної сфери і соціальний захист громадян; **фінансова підтримка** окремих галузей і підприємств для вирівнювання економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку (через субвенції, пільгові, безпроцентні кредити та ін.); **створення за рахунок бюджетних коштів спеціальних фондів**, резервів для попередження диспропорцій у розвитку економіки. Ефективне і зважене використання бюджетних методів та інструментів сприятиме досягненню збалансованості макроекономічних відтворювальних пропорцій. Тому бюджетна безпека чинить визначальний вплив не лише на фінансову, але й на макроекономічну складову економічної безпеки держави.

При утвердженні економіки ринкового типу в Україні бюджет зберігає свою важливу роль. Але при цьому змінюються методи його впливу на суспільне виробництво і соціальну сферу. Бюджетні інструменти широко використовуються для міжгалузевого і територіального перерозподілу фінансових ресурсів з урахуванням рівня економічного та соціального розвитку в масштабах всієї території України. Проте, ключовим завданням бюджетної політики є опанування сучасними бюджетними і податковими стимулами розвитку.

4. Бюджет як найбільший централізований фонд грошових коштів держави відіграє пріоритетну роль у забезпеченні стабілізації економічного і соціального розвитку держави. Інструментом такої стабілізації виступають резервні фонди, що формуються на випадок здійснення непередбачених видатків, що не носять постійного характеру.

Таким чином, бюджетна безпека як носій суверенітету та важлива умова забезпечення стабільного і ефективного соціально- економічного розвитку держави є невід'ємною і пріоритетною складовою її фінансової та економічної

безпеки.

По-друге, з позицій статичного підходу бюджетну безпеку розглядають як систему кількісних і якісних параметрів, що характеризують стан забезпечення бюджетної ліквідності і бюджетної дієздатності та в комплексі з іншими індикаторами стану фінансової безпеки держави відображають рівень її стійкості і стабільності.

По-третє, об'єктом забезпечення бюджетної безпеки є система пріоритетних збалансованих фінансових інтересів держави. Саме ця сутнісна характеристика бюджетної безпеки держави є однією із найважливіших, оскільки фінансові інтереси визначають не лише характер побудови бюджетної, але й формують вектори розвитку усєї фінансової системи держави. При цьому пріоритетні фінансові інтереси держави в системі бюджетної безпеки мають бути збалансовані з інтересами інших суб'єктів фінансових відносин. Така збалансованість чи гармонізація фінансових інтересів є важливою умовою підвищення надійності бюджетної безпеки держави та забезпечення фінансової стійкості і стабільності фінансової системи держави в цілому. У першу чергу така збалансованість фінансових інтересів держави має здійснюватися з фінансовими інтересами суб'єктів господарювання і населення, між державою і адміністративно-територіальними утвореннями. У даному випадку фінансова безпека буде базуватися не лише на бюджетному потенціалі, але й на фінансовому потенціалі інших суб'єктів економічних відносин.

Відтак, бюджет є одним із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави, його основні критерії та параметри відіграють роль ключових індикаторів оцінки її фінансової стійкості і стабільності, а характер бюджетної політики, у вирішальній мірі, визначає вектори національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення фінансової та економічної безпеки держави.

З огляду на вищезазначене, під поняттям *бюджетна безпека* слід розуміти стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. В цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, складом і структурою доходів і видатків бюджету, обсягом останніх на душу населення, розміром, характером та рівнем дефіциту бюджету, методами фінансування останнього, масштабами бюджетного фінансування, особливостями протікання бюджетного процесу (важливу роль при цьому відіграє досконалість та ефективність бюджетного планування, своєчасність прийняття та повнота виконання бюджету), рівнем бюджетної дисципліни. Разом з тим, бюджетна безпека держави у значній мірі залежить від рівня розвитку економічної та фінансової системи держави, характеру економічної і, зокрема, фінансової політики держави.

6.2. Критерії та індикатори оцінки бюджетної безпеки держави

Бюджетна безпека держави, перш за все, визначається абсолютними розмірами державного бюджету як у розрізі дохідної, так і видаткової частини. Проте абсолютний розмір бюджету не може бути об'єктивним критерієм оцінки стану безпеки бюджетної сфери. Більш якісно про це може свідчити показник, який країни. В Україні динаміка цього показника наступна:

- у 2002 р. – 879,0 \$ США;
- у 2003 р. – 1048,5 \$ США;
- у 2004 р. – 1367,4 \$ США;
- у 2005 р. – 1828,7 \$ США;
- у 2006 р. – 2303,0 \$ США;
- у 2007 р. – 3068,6 \$ США;
- у 2008 р. – 3891,0 \$ США;
- у 2009 р. – 2545,5 \$ США;
- у 2010 р. – 2974,0 \$ США;
- у 2011 р. – 3570,8 \$ США;
- у 2012 р. – 3856,8 \$ США;
- у 2013 р. – 4030,3 \$ США;
- у 2014 р. – 3014,6 \$ США;
- у 2015 р. – 2115,4 \$ США;
- у 2016 р. – 2199,0 \$ США;
- у 2017 р. – 2459,0 \$ США;
- у 2018 р. – 3095,0 \$ США;
- у 2021 р. – 4835\$ США.

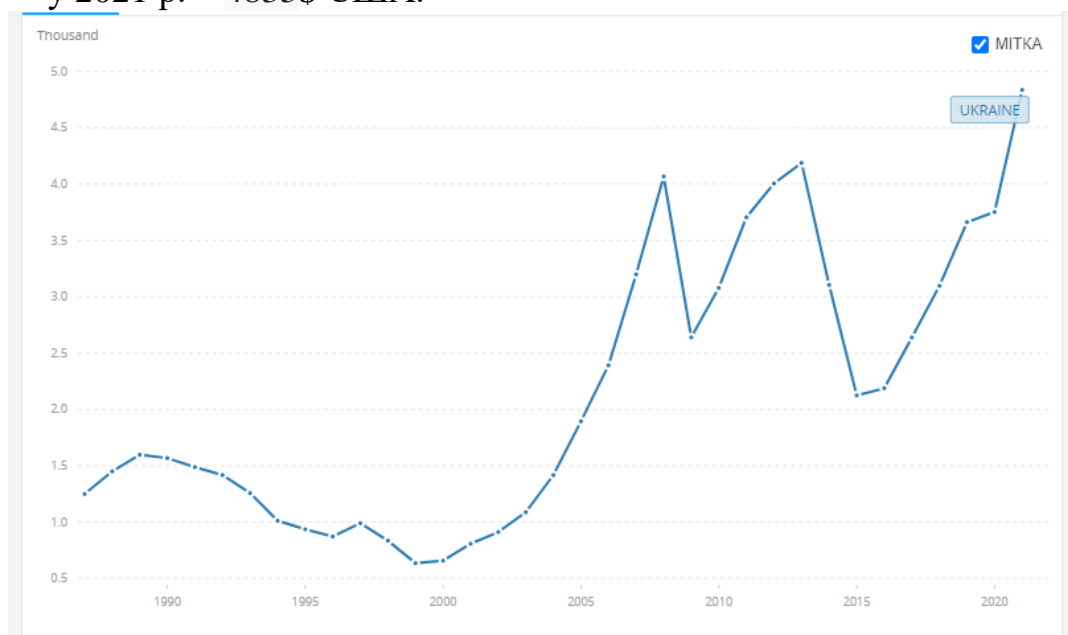


Рисунок 6.1 – Динаміка ВВП України на душу населення, \$ США

Таблиця 6.1 Характеристика індикаторів стану бюджетної безпеки

Індикатори стану фінансової безпеки	Тип індикатору (С – стимулятор; Д – дестимулятор; З – змішаний тип)	Характеристичні значення індикатора					Значення вагового коефіцієнта	
		$x_{крит}^C$	$x_{небезп}^C$	$x_{нездв}^C$	$x_{здв}^C$	$x_{опт}^C$	Для індикаторів стану	Для субіндексів фінансової безпеки
		/	/	/	/	/		
2	3	4	5	6	7	8	9	10
Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, %	З	-6 / 3	-5 / 5	-4 / 6	-3 / 8	-2 / 10	0,2671	0,2023
Дефіцит/профіцит бюджетних фондів та позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, % до ВВП	З	-3 / 0	-2 / 1	-1 / 2	-1 / 3	0 / 5	0,2482	
Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, %	З	18 / 28	19 / 30	20 / 33	23 / 35	25 / 37	0,2203	
Відношення обсягу платежів з погашення та обслуговування державного боргу до сукупних доходів державного бюджету, %	Д	6	7	10	13	16	0,2644	

6.3. Загрози бюджетній безпеці держави

Важливою вихідною передумовою формування стратегії та механізму забезпечення бюджетної безпеки держави, поруч із аналізом критеріїв та індикаторів її оцінки, є ідентифікація загрозпріоритетним фінансовим інтересам у бюджетній системі. Від того наскільки точно і повно ідентифікований склад загроз фінансовим інтересам в бюджетній системі, проведена оцінка інтенсивності їх прояву і можливих збитків, залежить ефективність забезпечення бюджетної і загалом фінансової безпеки держави. Основними потенційними **загрозами бюджетній безпеці** держави стратегічного та загальноекономічного характеру, що чинять деструктивний вплив на можливість реалізації фінансових інтересів у бюджетній сфері є:

- падіння виробництва в основних галузях економіки;
- зменшення рентабельності і зростання збитковості господарюючих

суб'єктів;

- низький рівень платіжно-розрахункової дисципліни;
- нечіткість юридичних норм в сфері бюджету і оподаткування, неоднозначність їхнього трактування;
- перевищення прогнозованих темпів інфляції у поточному бюджетному періоді;
- тінізація економічних процесів.

Так, обсяги тіньового сектору в економічно розвинутих країнах утримуються на рівні, що не має суттєвого впливу на соціально- економічні процеси у суспільстві (5-12% ВВП). При розмірах тіньового сектору у 30% від ВВП настає критична межа, перевищення якої свідчить про функціонування у країні відтворювальної системи тіньових економічних відносин. Серед країн Центральної та Східної Європи і на пострадянському просторі за масштабами тіньового сектору Україна, на жаль, продовжує утримувати одну із чільних позицій (масштаби тіньової економіки в Україні за оцінками експертів коливаються у межах від 40 до 80% ВВП, тоді як у Словаччині, Чехії, Польщі й Естонії за приблизними оцінками тінізація економіки складає 5-13% від ВВП, Латвії – 35,3%, Болгарії – 36,2%).

На думку більшості експертів, найвищими темпами тіньова економіка в Україні розвивалася у 1994-1998, 2008-2009 роках, коли її обсяги сягали 65% офіційного ВВП. На той час тіньовий сектор охопив більшу частину промислового виробництва, особливо паливно-енергетичного комплексу, сільського господарства, прива-тизаційні процеси. Характерною ознакою того періоду був підвищений попит на готівку, темпи зростання якої більше, ніж удвічі перевищували темпи зростання депозитних внесків у банківській системі. Великого поширення набули „неофіційні” готівкові розрахунки. Усе це в підсумку стало причиною значних бюджетних втрат (іншими словами втраченою вигодою для бюджету).

До основних *загроз*, що проявляються у сфері фіскально- бюджетної діяльності держави і чинять прямий деструктивний вплив на бюджетну безпеку держави у формі визначеного обсягу економічного збитку, можна віднести такі:

- неефективність податкової системи, заниження господарюючими суб'єктами податкової бази та ухилення від сплати податків;
- неефективність системи контролю за витрачанням бюджетних коштів;
- непередбачуваність й нестабільність найважливіших його параметрів.

Мова іде про те, що прогнозні оцінки номінальних доходів бюджетів різного рівня, динаміка цін на товари і послуги, що купуються за бюджетні кошти, витрати на обслуговування зовнішнього боргу та ін., настільки невизначені і залежні від впливу низки невідконтрольних уряду факторів, що бюджет як фінансовий план у ранзі Закону перетворюється, скоріше, на умовність з усіма негативними наслідками, які з цього випливають;

- існування прихованого бюджетного дефіциту, який утворювався в наслідок існування довготривалої бюджетної заборгованості по бюджетних виплатах із заробітної плати, соціальних трансфертів, ПДВ та ін.;

- недостатнє або несвоєчасне наповнення джерел покриття бюджетного дефіциту;
- використання коштів державного бюджету в Україні здійснюється у відповідності до тенденцій стабільного збільшення масштабів державного споживання. Склад і структура видатків державного бюджету за останні роки засвідчує неефективний розподіл державних коштів, більша частина яких спрямовується на споживання, а не на розвиток;
- адміністративна зарегульованість і виключно вертикальний характер системи міжбюджетних взаємовідносин, що обмежує децентралізацію бюджетної системи і послаблює бюджетну безпеку держави. Так за діючою системою міжбюджетних відносин рух бюджетних трансфертів здійснюється тільки між бюджетами вищого і нижчого рівнів, які безпосередньо пов'язані адміністративною підпорядкованістю. Водночас у багатьох країнах наприклад, в Німеччині, існує розвинена система горизонтальних міжбюджетних взаємовідносин – між бюджетами одного рівня, що відображає демократичність бюджетної системи цих країн і принцип взаємодопомоги регіонів та населених пунктів;
- невиконання юридичними особами-резидентами зобов'язань за іноземними кредитами, одержаними під гарантії уряду;
- несвоєчасне прийняття бюджету та звітів про його виконання

6.4. Бюджетний дефіцит і його вплив на бюджетну безпеку держави

Позитивне сальдо бюджету, перевищення доходів над видатками є **профіцитом** бюджету. Збалансованим є бюджет, у якому видатки й доходи є рівними.

Перевищення видатків бюджету над його доходами є бюджетним **дефіцитом**.

Розрізняють поняття **стійкий дефіцит бюджету**, який існує в довгостроковому періоді, та **тимчасовий дефіцит**, що викликається касовими розривами у виконанні бюджету. Його ще називають касовим дефіцитом, тобто нестачею коштів бюджету в результаті незбігу термінів надходження і здійснення видатків. Перший породжується соціально-економічними факторами; другий – або тимчасовими касовими розривами, або зумовлюється непередбачуваними обставинами.

За формою прояву бюджетний дефіцит поділяється на **відкритий і прихований**.

Відкритий бюджетний дефіцит – це офіційно визнаний дефіцит у законі про Державний бюджет на відповідний рік.

Прихований бюджетний дефіцит виникає в результаті завищення обсягів планових доходів та включення до складу доходів джерел покриття бюджетного дефіциту.

Бюджетний дефіцит буває *вимушеним* і *свідомим*.

Вимушений бюджетний дефіцит є наслідком скорочення обсягів ВВП і відповідно обмеженості фінансових ресурсів країни.

Свідомий бюджетний дефіцит виникає внаслідок дискреційної фіскальної політики, яка передбачає цілеспрямовані зміни в розмірі державних витрат, податків і сальдо Державного бюджету.

За напрямом дефіцитного фінансування розрізняють активний і пасивний бюджетні дефіцити.

Активний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на інвестування економіки, що сприяє зростанню ВВП.

Пасивний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на покриття поточних видатків (соціальні трансферти, виплата зарплати у бюджетній сфері та ін.).

Причини виникнення бюджетного дефіциту:

- 1) спад і скорочення обсягів виробництва;
- 2) зниження ефективності функціонування окремих секторів економіки;
- 3) інфляційні процеси;
- 4) надмірні витрати на забезпечення державного управління;
- 5) мілітаризація економіки в мирний час;
- 6) надзвичайні обставини (війни, епідемії, масштабні стихійні лиха);
- 7) надмірне зростання соціальних видатків порівняно з темпами зростання валового внутрішнього продукту;
- 8) несвоєчасне проведення структурних змін в економіці або її технічного переоснащення;
- 9) наявність тіньового сектора економіки;
- 10) надмірні державні витрати за окремими статтями видатків;
- 11) низька податкова дисципліна.

Рівень бюджетного дефіциту належить до найважливіших індикаторів фінансової безпеки будь-якої держави. Існують різні оцінювання його граничного розміру. Наприклад, Маастрихтський договір серед інших умов потенційним учасникам валютного союзу ставить і таку, як межа дефіциту держбюджету (**3% від ВВП**). Згідно з даними міжнародної статистики „нормальна” величина бюджетного дефіциту в індустріально розвинених країнах коливається у межах 3- 4% від розміру ВВП, за середньосвітової його величини 4,5%. Існує тенденція до стабілізації бюджетного дефіциту в середньосвітовому вимірі 4-5% ВВП.

Із приводу впливу бюджетного дефіциту на розвиток економіки існують суперечливі погляди. Прихильники концепції дефіцитного фінансування бюджетних видатків виходять із того, що бюджетний дефіцит не є деструктивним фактором. Для національної економіки він не становить загрози, так як усі видатки, в тому числі й ті, що перевищують доходи, здійснюються на території даної держави і сприяють зростанню добробуту країни. Якщо дефіцит буде зосереджений у бюджеті розвитку, то в цьому разі зростання дефіцитного

фінансування спроможне привести до інвестиційного та інноваційного зростання. Крім того, дефіцит бюджету, відповідно до теорії дефіцитного фінансування, означає збільшення доходів суб'єктів господарювання і населення (отримувачів бюджетних коштів), що стимулює зростання купівельної спроможності, продуктивності праці і розширення національного виробництва. Це, всвою чергу, приводить до зростання податкових надходжень.

Економісти неокласичного напрямку дотримуються протилежної позиції. На їхню думку, хронічні дефіцити неминуче вимагатимуть більш високих податків у майбутньому, що рівнозначно перекладанню поточного економічного тягаря на майбутні покоління.

Для фінансування дефіциту можуть залучатись емісія грошей і позики. Це приводить до розладу грошово-кредитної системи, девальвації національної валюти, зростання внутрішнього і зовнішнього боргу держави.

В умовах ринкової економіки, як стверджують сучасні західні фінансові теорії, дефіцит може бути корисним у випадку, коли в разі спаду виробництва держава витрачає більше грошей, ніж одержує: він забезпечує збільшення попиту, в тому числі купівельної спроможності населення. Споживачі починають більше купувати, підприємці - більше продавати. Унаслідок цього зростають обсяги виробництва і скорочується безробіття.

Проте в період піднесення економіки держава не може дозволити собі дефіцит бюджету, оскільки він стимулюватиме інфляцію. Отже, бюджет, в якому збалансовані доходи та видатки, потрібний не щорічно, а для певного періоду, тобто протягом економічного циклу. В окремі роки з метою стимулювання ділової активності держава може допускати дефіцит бюджету.

Питання для самостійного опрацювання

1. Характеристики бюджетної безпеки.
2. Значення бюджетної безпеки для економіки держави.
3. Основні проблеми бюджетної системи України.
4. Бюджетна безпека як стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів.

Лекція 7. Державний борг: рівні безпеки – 2 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо боргової складової фінансової безпеки держави, засвоїти ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави (на прикладі України), ознайомитись із критеріями та індикаторами оцінки боргової безпеки держави, дослідити боргову стратегію та механізм забезпечення боргової безпеки держави.

Програмна анотація:

- 7.1. Боргова складова фінансової безпеки держави.
- 7.2. Ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави.
- 7.3. Критерії та індикатори оцінки боргової безпеки держави.
- 7.4. Боргова стратегія та механізм забезпечення боргової безпеки держави.

Ключові поняття: боргова безпека, державні запозичення, державний борг, загальна платоспроможність, бюджетна ліквідність, міжнародна ліквідність, кредитний рейтинг, індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової безпеки держави, ризики державного боргу, загрози боргової складової національним економічним інтересам, управління державним боргом, стратегія управління державним боргом, механізм забезпечення боргової безпеки держави.

Для успішного опрацювання теми «Державний борг: рівні безпеки» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

- основні [1, 3, 5, 8];
- додаткові [11, 23, 28, 40].

7.1. Боргова складова фінансової безпеки держави.

Державний борг – це загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих та непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають внаслідок державного запозичення. Державні запозичення здійснюються з метою фінансування дефіциту державного бюджету, через залучення коштів (розміщення боргових інструментів) на внутрішньому або зовнішньому фінансових ринках. Ці кошти залучаються для використання в державному секторі економіки і їх ефективного трансформування у зростання дохідної частини бюджету.

Державний борг складається із прямого й гарантованого боргів: **прямий борг** – це загальна сума безумовних боргових зобов'язань країни за отримані та непогашені на визначену дату кредити (позики), які з'являються в результаті державних запозичень;

гарантований державою борг – загальна сума боргових зобов'язань

суб'єктів господарювання (резидентів України) щодо повернення отриманих та непогашених станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено державними гарантіями.

Залежно від джерел, із яких здійснюються запозичення, державний борг може бути внутрішнім (заборгованість держави всім громадянам чи юридичним особам, які тримають внутрішні державні облігації) чи зовнішнім (запозичення держави на зовнішньому ринку).

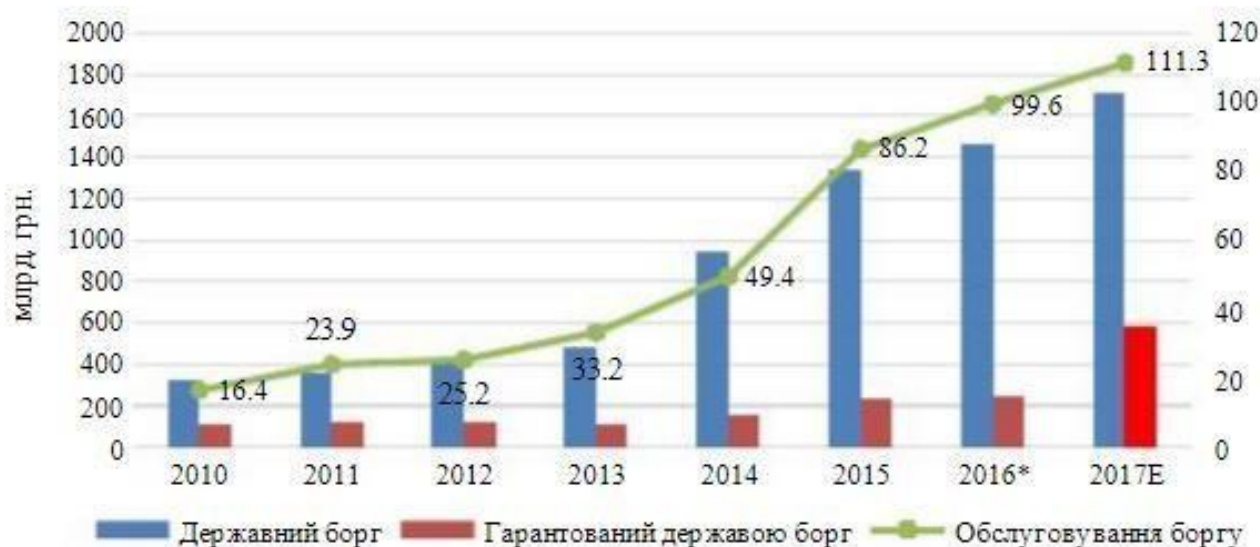


Рисунок 7.1 – Класифікація державного та гарантованого державою боргу

Управління державним боргом в Україні здійснюється при тісній взаємодії і співпраці Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України, Національного банку України та Державного казначейства України, що несуть відповідальність за розробку та реалізацію ефективної боргової стратегії держави, мета якої – забезпечення фінансової стабільності та боргової стійкості країни. Правове регулювання державного та гарантованого державою боргу в Україні здійснюється відповідно до Конституції України, Бюджетного Кодексу України та інших нормативно-правових актів, що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з погашенням та обслуговуванням державного та гарантованого державою боргу.



Рисунок 7.2 – Як змінюється розмір світового та українського боргів



Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України, Рахункової палати України

Рисунок 7.3 – Державний і гарантований державною борг України, 2010-2017 рр.

Боргова безпека – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій

системі.

Розкриваючи зміст боргової безпеки необхідно звернути увагу і чітко уявити два ключових канали впливу боргової складової на фінансову безпеку держави:

7.1.1. по-перше, з'ясувати вплив державних запозичень і державного боргу на фінансову безпеку держави;

7.1.2. по-друге, розкрити макроекономічні наслідки та ризики для фінансової системи держави корпоративного зовнішнього боргу.

У контексті *першого аспекту*, зазначимо, ще кілька десятиліть тому економіки державного боргу у якості самостійного напрямку економічної науки не існувало. Однак, латиноамериканська боргова криза (мова іде про боргові кризи у Мексиці, Аргентині, Бразилії) у другій половині 70-х років минулого століття зумовила необхідність не тільки пошуку ефективних заходів подолання, але і розробку способів і методів попередження кризи заборгованості («ініціатива Бейкера» (1986), «план Бреді» (1989) тощо), якими тепер доводиться користуватися повсякчасно. Питання запобігання фінансовим кризам, які викликаються надмірною заборгованістю та необхідність вирішення боргової проблеми найбільш розвинутих країн постійно знаходяться на порядку денному роботи не лише спеціалізованих структур («Паризький клуб», «Лондонський клуб»), але і основних міжнародних фінансових установ – МВФ та Міжнародного банку реконструкції та розвитку МБРР. Довелося зіштовхнутися з цією проблемою і Україні, коли у 1998 році саме агресивна політика розміщення облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) серед нерезидентів відіграла роль каталізатора фінансової кризи.

Дуже важливу роль у забезпеченні боргової безпеки держави відіграє *здорова макроекономічна політика*. Натомість необґрунтовані кроки у бюджетно-податковій, грошово-кредитній або валютно-курсовій політиці викликають занепокоєність фінансового ринку, невпевненість інвесторів щодо їх майбутніх доходів. Як наслідок, останні вимагають *вищої премії за ризик*. Крім того, вимушене утримання від прийняття довгострокових рішень не сприяє формуванню національного ринку капіталів, що підвищує залежність економіки країни від зовнішніх запозичень і, відповідно, ризиків глобального характеру. Таким чином, можна стверджувати, що навіть розвинута система управління державним боргом не може запобігти виникненню кризи при слабкій макроекономічній політиці.

З метою забезпечення боргової безпеки держави необхідно намагатися досягти економічної прийнятності та обґрунтованості рівня і темпів зростання державного боргу та можливості його обслуговування, не відступаючи від цільових орієнтирів щодо вартості й ступеню ризиків, незалежно від розвитку подій на ринку в межах своєї макроекономічної політики.

Розкриваючи *другий аспект* боргової складової фінансової безпеки держави, зауважимо, що до східно-азійських валютних криз 1997-1998 рр. в економічній науці вважалося, що *зростання корпоративного боргу не може спричинити небезпеку для економіки країни*, якщо державний борг та інші макроекономічні індикатори *перебувають у прийнятних межах*.

Проте східно-азійські валютні кризи, які вибухнули несподівано, довели, що це переконання не виправдане. Хоча природа цих криз дотепер остаточно не з'ясована, зрозуміло, що одним із ключових чинників їх розвитку став *надмірний корпоративний зовнішній борг*.

Незважаючи на досить прийнятні макроекономічні показники, зростання корпоративного зовнішнього боргу спричинило підвищення рівня уразливості економіки до екзогенних шоків, унаслідок чого незначна волатильність на світових ринках та коливання в настроях портфельних інвесторів спровокували стартовий поштовх до початку ланцюгової реакції різкого припинення притоку капіталу, колапсу довіри і масштабного реверсу фінансових потоків. Це, в свою чергу, призвело до негативного сальдо рахунка капіталу й вимушеної девальвації валютного курсу, різкого падіння ціни активів і майже цілковитої неплатоспроможності банківської системи, зниження ВВП на 10-15%.

Валютна криза відрізнялася надзвичайним масштабом, швидкістю та величезним впливом, який вона справила на світову економіку. Вона підштовхнула Міжнародний валютний фонд до внесення суттєвих змін до методології аналізу вразливості економік до зовнішніх шоків і стимулювала включення до розгляду критеріїв та індикаторів боргової безпеки параметрів корпоративних зовнішніх запозичень. Навіть через десять років ці кризи є предметом обговорення у таких аспектах: як провал фінансової глобалізації, як демонстрація небезпек відкритості економіки до потоків капіталу та ризиків накопичення зовнішніх боргів корпоративним сектором.

Таким чином, виконання умов боргової безпеки спрямовується на задоволення економічних потреб держави у фінансових ресурсах із врахуванням того, що перевищення цього критичного рівня може призвести до незворотних процесів щодо можливостей повернення боргів, їхнього обслуговування, до так званої боргової кризи або кризи ліквідності, чи одновекторної фінансової, економічної і навіть політичної залежності від кредиторів.

7.2. Ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави

Світовий досвід показує, що часто значне нагромадження зобов'язань окремих держав, особливо в умовах негативних кон'юнктурних тенденцій на фінансових ринках спричиняли порушення макрофінансової стійкості і призводили, навіть, до боргових криз у цих державах. Зважаючи на необхідність уникнення негативних наслідків боргу для фінансової системи та економіки в цілому в більшості країн з розвиненими ринками (а також в деяких країнах з ринками, що формуються) почали приділяти значну увагу управлінню ризиками як державних боргових зобов'язань (яке з часом виділилося в окрему сферу управління державним боргом), так і управлінню ризиками зростання корпоративного боргу. Відтак управління борговою безпекою держави у більшості країн виокремилася у самостійний напрям

фінансової політики, вихідною умовою формування якої є ідентифікація ризиків і загроз національним інтересам та фінансовій стабільності.

Усі *ризик* та *загрози* у сфері *боргової складової* фінансової безпеки держави, що чинять деструктивний вплив у життєво важливих для економіки сферах, підвищуючи рівень її вразливості, можна поділити на:

- ризики державного боргу;
- ризики зростання корпоративного зовнішнього боргу.

Джерелом ризиковості державного боргу, окрім створення ним навантаження на бюджет, є також нераціональна структура зобов'язань у розрізі валют погашення, відсоткових ставок і термінів їх погашення.

Ризик державного боргу – можливість настання події (обставини) імовірнісного характеру, що призведе до:

1. Збільшення витрат державного бюджету, зумовлених:

- збільшенням сум погашення і обслуговування державного боргу;
- вступом в силу гарантійних зобов'язань;
- невідшкодуванням витрат бюджету, здійснених на виконання гарантійних зобов'язань;
- неповерненням позичальниками кредитів, наданих державою;
- визнанням деякої суми державним боргом;

2. Зменшення можливостей фінансування бюджету за рахунок державних запозичень.

Можна виділити такі **види ризиків державного боргу**: ринкові ризики (включають відсотковий, валютний і ціновий), ризик рефінансування, кредитні ризики (включають прямий кредитний, гарантійний, країнний і ризик при здійсненні активного управління), ризик ліквідності, а також управлінський, судовий і операційний ризики.

Ринкові ризики передбачають можливість змін ринкових умов, що призводять до негативних наслідків, описаних вище. До ринкових ризиків відносять відсотковий, валютний і ціновий.

Чинником відсоткового ризику є коливання плаваючих ставок, які застосовуються до зобов'язань уряду, а валютного – коливання курсів валют державногозапозичення. Результатом деструктивного впливу чинника валютного ризику є здійснення додаткових платежів з бюджету за облігаціями.

Ризик рефінансування необхідно розглядати як можливість настання ситуації, коли здійснення рефінансування боргу є неможливим без збільшення середньозваженої вартості боргу. Підрефінансуванням у даному випадку варто розуміти здійснення нових запозичень з метою погашення боргу, що утворився внаслідок здійснених раніше запозичень. Цей вид ризику реалізується у разі,

коли нові запозичення здійснюються із застосуванням вищих відсоткових ставок у порівнянні із ставками, що застосовувалися при попередніх запозиченнях (за необхідності здійснювати часте рефінансування боргу відбуватиметься зростання відсоткових ставок), що може в кінцевому рахунку призвести до значного збільшення витрат державних коштів і викликати

боргову кризу.

Події 1998 року є наочним прикладом важливості врахування ризику рефінансування. На той час середньозважений термін обігу облігацій складав не більше одного року, а середньозважена ставка за 1998 рік склала понад 55 % річних. В результаті таких запозичень та за умов неможливості залучити кошти на внутрішньому ринку для забезпечення рефінансування платежів за боргом, уряд був змушений піти на конверсію цих облігацій, основна мета якої полягала в обміні цінних паперів, що знаходились в обігу, на облігації з довшим строком погашення.

7.3. Критерії та індикатори оцінки боргової безпеки держави.

Таблиця 7.1 Перелік індикаторів боргової безпеки та джерел вхідної інформації

Найменування індикатора, одиниця виміру	Порядок розрахунку індикатора
Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	Обсяг державного та гарантованого боргу, млн гривень / ВВП, млн гривень x 100
Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	Обсяг валового зовнішнього боргу, млн \$ США x середній курс гривні до \$ США / ВВП, млн гривень x 100
Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) на первинному ринку, %	Дохідність ОВДП на первинному ринку, Національний банк
Індекс ЕМВІ (Emerging Markets Bond Index) + Україна	Група індексів: ЕМВІ+, Інформаційне агентство Сbonds
Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %	обсяг офіційних резервних активів, млн \$ США / обсяг валового зовнішнього боргу, млн \$ США x 100

Таблиця 7.2 Характеристика індикаторів стану боргової безпеки в залежності від її складових*

Індикатори стану фінансової безпеки	Тип індикатору (С – стимулятор; Д – дестимулятор; З – змішаний тип)	Характеристичні значення індикатора					Значення вагового коефіцієнта	
		$x_{крит}^C$ / $x_{опт}^D$	$x_{небезп}^C$ / $x_{здв}^D$	$x_{нездв}^C$ / $x_{нездв}^D$	$x_{здв}^C$ / $x_{небезп}^D$	$x_{опт}^C$ / $x_{крит}^D$	Для індикаторів стану	Для субіндексів фінансової безпеки
Відношення державного боргу і гарантованого країною боргу до ВВП, %	Д	20	30	40	50	60	0,2195	0,1746
Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП, %	Д	40	45	55	60	70	0,2214	
Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики на первинному ринку, %	Д	4	5	7	9	11	0,1830	
Індекс ЕМВІ + Україна	Д	200	300	500	700	1000	0,1778	
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу, %	С	20	36	41	45	50	0,1983	

7.4. Боргова стратегія та механізм забезпечення боргової безпеки держави

У кожній країні-боржника є свої особливі потреби в укріпленні потенціалу у царині управління державним боргом, які обумовлюються механізмом державного регулювання економічних процесів, рівнем розвитку ринку капіталу, валютним режимом, кредитним рейтингом тощо.

Серед існуючих *недоліків* у сфері управління державним боргом можна виділити такі:

- недосконалість нормативно-правової бази;
- відсутність в уряді системної боргової політики;
- відсутність єдиної цілісної державної стратегії управління боргом.

Під *управлінням державним боргом* слід розуміти комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

У широкому розумінні управління державним боргом передбачає формування одного із напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю у ролі позичальника і гаранта, що потребує комплексного підходу, координації грошово-кредитної (монетарної) та фіскальної політики, узгоджених взаємовідносин уряду та Національного банку з питань боргової

політики; розробки ефективних форм і методів зниження боргового тягаря у контексті переходу від антикризового управління (тобто реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом. Управління боргом у вузькому розумінні варто розглядати як сукупність дій, пов'язаних з підготовкою до випуску, розміщенням боргових зобов'язань держави, наданням гарантій, а також проведенням операцій з обслуговування та погашення боргових зобов'язань.

Управління державним боргом – це процес розробки та виконання стратегій управління заборгованістю органів державного управління, яка дозволяє залучити необхідну суму фінансування, виконати цільові установки уряду щодо ступеню ризиків та витрат, а також вирішити будь-які інші завдання у сфері управління державним боргом.

До **основних стратегічних завдань** у сфері управління державним боргом можна віднести:

- створення ефективно працюючого ринку державних цінних паперів. Адже не сформованість національного ринку капіталу підвищує залежність економіки країни від зовнішніх запозичень, а відтак, від зовнішніх кон'юнктурних коливань і ризиків глобального характеру;

- оптимізація структури боргового портфеля держави. Важливим фактором виникнення кризи може бути неефективна структура боргу з точки зору строків погашення, валют платежу та процентних ставок. При довгостроковій тенденції до зниження реального курсу долара це фактично збільшує витрати на його обслуговування у гривнях;

- мінімізація ризиків та вартості державного боргу. Як відомо вартість державного боргу складається з двох компонентів:

- фінансових витрат, які дорівнюють вартості обслуговування боргу;
- вартості потенційних економічних збитків, які можуть виникнути внаслідок фінансової кризи, якщо уряд не зможе забезпечити пролонгації боргу або оголосить дефолт.

У даному випадку йдеться, наприклад, про те, що надмірна увага уряду щодо потенційної економії коштів при залученні короткотермінових позик (особливо, з плаваючою ставкою, частка яких в нашому випадку складає третину усіх запозичень) може призвести до втрати можливості пролонгації або рефінансування існуючого боргу та виникнення боргової кризи, негативні наслідки якої будуть масштабніші за будь-яку економію. Остання повинна передбачати шляхи виходу з ситуації, коли можуть виникнути проблеми з обслуговуванням боргу. В принципі, існує чотири варіанти дій:

країна може просто відмовитися сплачувати борг, зіштовхнувшись з перспективою втрати доступу на світовий ринок капіталу у майбутньому;

країна може просто дефакто призупинити сплату боргу, не оголошуючи себе офіційно банкрутом, що на практиці все одно не вирішує проблему, а лише відтягує її вирішення;

країна може спробувати виконувати свої зобов'язання за будь-яку ціну, що вимагає певних соціальних та економічних жертв (якщо уряд може таке собі

дозволити);

країна може спробувати реструктуризувати борг, тобто провести переговори щодо зміни умов його погашення (як основної суми, так і процентів – разом або окремо, в залежності від глибини проблеми).

Цей останній варіант, варіант реструктуризації є найбільш поширеним і прийнятним у світовій практиці. Зокрема йдеться про прямі переговори з урядами, банками або міжнародними фінансовими організаціями. Слід звернути увагу на те, що такі переговори при будь-якому їх результаті підривають довіру до країни-позичальника і негативно впливають на її міжнародний кредитний рейтинг (що позначається на подальших запозиченнях). Необхідно намагатися, перш за усе, використовувати ринкові методи реструктуризації, що включають, наприклад, боргові свопи (*debt-for-debt swaps*), на які припадає близько 75 % усіх операцій на вторинному ринку капіталів. Поступовий вихід на світовий ринок різних українських позичальників – банків, корпорацій, муніципальних влад, – дозволяє поступово опанувати цей інструмент реструктуризації. Користуючись загальним падінням світового фінансового ринку можна здійснювати і операції «зворотної покупки» (*direct cash buyback*).

формування єдиної цілісної державної стратегії управління боргом і її узгодження з бюджетно-податковою та валютно-курсовою політикою держави. Як відомо, необґрунтовані кроки у бюджетно-податковій, грошово-кредитній, валютно-курсовій політиці зумовлюють нестабільність на фінансовому ринку та невпевненість інвесторів щодо майбутніх доходів. Останні вимагають вищої премії за ризик, що призводить до зростання вартості боргу.

Питання для самостійного опрацювання

1. Боргова безпека як рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень.
2. Характеристики боргової безпеки держави.
3. Вплив зовнішніх боргів на фінансову безпеку держави.

Лекція 8. Інвестиції, як джерело фінансової безпеки – 2 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо інвестиційної безпеки у структурі економічної безпеки держави, засвоїти загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків, ознайомитись із критеріями та індикаторами оцінки інвестиційної безпеки держави, дослідити інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави.

Програмна анотація:

- 8.1. Інвестиційна безпека у структурі економічної безпеки держави.
- 8.2. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків.
- 8.3. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави.
- 8.4. Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави.

Ключові поняття: інвестиційна безпека, загрози інвестиційній безпеці держави, страхування інвестиційних ризиків, критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави, інвестиційний клімат, інвестиційний рейтинг, інвестиційний об'єкт, інвестиційний суб'єкт, індекс інвестиційної безпеки, інвестиційні ризики, страхування інвестиційних ризиків, інвестиційний клімат, інвестиційна активність, інвестиційний рейтинг, механізм інвестиційного забезпечення фінансової безпеки.

Для успішного опрацювання теми «Інвестиції, як джерело фінансової безпеки» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

- основні [1, 3, 5, 8];
- додаткові [11, 23, 28, 40].

8.1 Інвестиційна безпека у структурі економічної безпеки держави

Відповідно до методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013 р. N 1277 **Інвестиційно-інноваційна безпека** – це стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, сприяє розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості.

Чистий приплив прямих іноземних інвестицій в Україну у 2017 році становив \$2,3 млрд. Завершення більшості програм з рекапіталізації банків призвело до скорочення обсягу операцій банків з переоформлення боргу в статутний капітал до \$0,6 млрд за підсумками 2017 року (\$2,1 млрд у 2016 році). Без урахування таких операцій, чисті надходження прямих іноземних інвестицій за 2017 рік зросли на 26% до \$1,8 млрд.

Третина цих коштів вклали в виробничі підприємства, трохи менше третини – в установи фінансової і страхової сфери. Такі дані наводить Міністерство економічного розвитку і торгівлі України.

Прямі іноземні інвестиції в Україні з 2002 по 2021 рр. (млн. дол. США)

	ПП в Україну		ПП з України		Сальдо	
2002	693		-5		+698	
2003	1424	731	13	18	+1411	102.1%
2004	1715	291	4	-9	+1711	21.3%
2005	7808	6093	275	271	+7533	340.3%
2006	5604	-2204	-133	-408	+5737	-23.8%
2007	9891	4287	673	806	+9218	60.7%
2008	10913	1022	1010	337	+9903	7.4%
2009	4816	-6097	162	-848	+4654	-53.0%
2010	6495	1679	736	574	+5759	23.7%
2011	7207	712	192	-544	+7015	21.8%
2012	8401	1194	1206	1014	+7195	2.6%
2013	4499	-3902	420	-786	+4079	-43.3%
2014	410	-4089	111	-309	+299	-92.7%
2015	-458	-868	-51	-162	-407	-236.1%
2016	3810	4268	16	67	+3794	-1032.2%
2017	3692	-118	8	-8	+3684	-2.9%
2018	4455	763	-5	-13	+4460	21.1%
2019	5860	1405	648	653	+5212	16.9%
2020	-868	-6728	82	-566	-950	-118.2%
2021	6687	7555	-198	-280	+6885	-824.7%

Рисунок 8.1 – Прямі іноземні інвестиції в Україну, млн \$

З країн ЄС у 2017 році в Україну надійшло \$1244 млн прямих іноземних інвестицій (ПП), з інших країн світу – \$627,2 млн.

За накопичувальним підсумком, станом на 1 січня 2018 року, акціонерний капітал нерезидентів в Україні дорівнював \$39144 млн (з країн ЄС – \$27465,5 млн, з інших країн – \$11678,5 млн), що виявилось на 4,3% більше показника початку року (\$37513,6 млн).

До основних країн-інвесторів України належали Кіпр – \$10008,6 млн, Нідерланди – \$6292,9 млн, Російська Федерація – \$4598,4 млн, Велика Британія – \$2169 млн та Німеччина – \$1792,6млн.

Найбільші обсяги надходжень прямих інвестицій на звітну дату (за накопичувальним підсумком) були спрямовані до підприємств промисловості – \$10685,6 млн, установ та організацій, що здійснюють фінансову та страхову діяльність, – \$10213,3 млн, а також оптової та роздрібної торгівлі, ремонту автотранспортних засобів – \$5140,8 млн.

Головним *критерієм* інвестиційної безпеки є конкурентоспроможність економіки як процесу реалізації економічної безпеки у динаміці. З огляду на те, що критерій економічної безпеки – підтримання в адекватному стані умов життєдіяльності (економічне зростання, добробут населення), то матеріальною основою цього є певний рівень інвестування та інвестиційної безпеки.

Виокремлення названих критеріїв пов'язане з пороговими граничними значеннями допущення певного ймовірного порушення безпеки. Отже, визначення інвестиційної безпеки має бути пов'язане з мірою, що виражає органічну єдність якісної та кількісної визначеності явища інвестиційної безпеки. Названі критерії інвестиційної безпеки дають можливість визначити інвестиційну безпеку як соціально-економічну форму руху національної економіки в сучасних умовах.

Методологія визначення критеріального рівня інвестиційної безпеки дає можливість виокремити позитивний та нормативний аспекти інвестиційної безпеки. **Позитивний аспект** інвестиційної безпеки є поєднанням захищеності й розвитку національної економіки. З позиції захищеності інвестиційна безпека передбачає подолання певних загроз і досягнення критеріального рівня соціально-економічних показників. З позиції розвитку інвестиційна безпека означає реалізацію необхідних темпів економічного зростання.

Нормативний аспект інвестиційної безпеки є поєднанням стану і процесу розвитку, що гарантовані державою. Кінцева мета цього поєднання – конкурентоспроможність економіки, а засіб її досягнення – інструменти індикативного регулювання інвестування та механізми саморозвитку.



Рисунок 8.2 – **Позитивний та нормативний аспекти інвестиційної безпеки**

Важливим моментом для усвідомлення цілісної конструкції інвестиційного процесу та інвестиційної безпеки є визначення їхнього об'єкта і суб'єкта інвестування.

Інвестиційний об'єкт – будь-який об'єкт (країна, регіон, галузь,

підприємство тощо), на який спрямовані інвестиції.

Необхідно звернути увагу на те, що інвестиційний об'єкт існує тільки в процесі здійснення інвестиційної діяльності та є матеріальною основою досягнення цілей, визначених інвестиційною політикою. В умовах ринкової системи господарювання сам інвестиційний об'єкт для інвестора не має вирішального значення. Він становить інтерес тільки тією мірою, якою забезпечує задоволення власних цілей інвестора, що свідомо не збігаються із задоволенням потреби споживачів у тій продукції, що виробляє фірма. З погляду теорії інвестицій, об'єкт для інвестора становить проміжну ланку, що сприяє задоволенню цілей інвестора – здобуттю ефекту на вкладений капітал. Отже, об'єкт є мірою і сутністю інвестиційної активності суб'єкта.

Суб'єктами, з одного боку, виступають учасники – власники вільних інвестиційних ресурсів (банки, фінансові компанії та інші інвестиційні інститути, а також приватні інвестори), а з іншого – підприємства, організації та ін., що мають потребу в інвестиційних ресурсах. Важливою стороною інвестиційної діяльності є посередники, котрі забезпечують взаємодію інвестиційних інститутів зі споживачами інвестиційних ресурсів. У цілому основні суб'єкти інвестиційної безпеки такі: держава, особа, підприємство, регіон, світове співтовариство. Саме взаємодія цих суб'єктів визначає характер, ступінь та особливості інвестиційної діяльності та інвестиційної безпеки. Крім того суб'єкти переважно і є джерелом суб'єктивних та об'єктивних ризиків і загроз інвестиційній безпеці.

8.2. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків.

Одним із найважливіших компонентів аналізу й управління інвестиційною безпекою є аналіз загроз, динаміки їхнього нагромадження та оцінка ступеня їхнього впливу.

Мають бути розглянуті як **внутрішні** (стан фондових ринків, банківської системи, технологічний рівень виробництва основних галузей економіки, ступінь зношеності основних виробничих фондів, неготовність будівельного комплексу регіону забезпечити не-обхідний рівень обсягів будівництва), так і **зовнішні** загрози, спричинені умовами на зовнішніх ринках і виявами відцентрових тенденцій. Отже, основне завдання полягає в побудові оцінки, що дає змогу в процесі діяльності інвестиційної системи кількісно визначити загрозу зменшення потоку інвестицій у реальний сектор економіки, щоб вчасно вжити заходів з недопущення цього.

Основними **загрозами інвестиційній безпеці** держави виступають:

- відсутність інвестиційної стратегії;
- високі інвестиційні ризики;
- політична нестабільність;
- недосконала законодавчо-нормативна база;
- зменшення частки прибутку у джерелах фінансування інвестицій;
- обмеженість доступних фінансових коштів;

- загострення платіжної та бюджетної кризи;
- відсутність ефективних механізмів трансформації заощаджень населення в інвестиції;
- відсутність кваліфікованої підготовки фахівців;
- відсутність дієвої системи страхування іноземних інвестицій.

Інвестиційна безпека зумовлюється також і структурою й домінуванням на вітчизняному ринку тих чи інших мотивів інвестування, ступенем диверсифікації інвестиційних джерел. За інших рівних умов рівень інвестиційної безпеки підвищується за наявності більшої кількості джерел внутрішніх і зовнішніх інвестицій. На рівень інвестиційної безпеки держави впливає величина відпливу капіталу (окрім прямих інвестицій в інші країни) з країни, оскільки на неї скорочується потенційно можливий обсяг сукупних інвестицій. Інвестиційна безпека характеризується також рівнем повернення вкладених коштів. Наприклад, у 1989—1993 рр. інвестиції, вкладені в країни Центральної і Східної Європи, повернулися лише на 75 %.

Особливе місце у забезпеченні інвестиційної безпеки належить страхуванню інвестиційних ризиків. Слід зазначити, що іноземний капітал в більшій мірі реагує на щонайменшу дестабілізацію в Україні, ніж національний. Необхідно підкреслити, що, на жаль, іноземні страхові структури розглядають Україну як країну з дуже високим ступенем інвестиційного ризику.

Великого значення для забезпечення високого рівня інвестиційної безпеки держави набуває добросовісна поведінка інвесторів. Впливає на стан інвестиційної безпеки і рівень узгодження інтересів менеджерів, мажоритарних і міноритарних власників, які на практиці часто не збігаються. З позиції інвесторів подібна розбіжність збільшує ризик вкладень та ставить під сумнів отримання необхідної дохідності. У результаті один і той самий бізнес може мати для інвестора різну цінність залежно від відчуття непорушності своїх інтересів.

Рівень інвестиційної безпеки не в останню чергу зумовлюється ступенем інформованості інвесторів. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що в Україні інвестори, на думку експертів, мають справу з не досить ефективним ринком, що, з одного боку, дає можливість отримувати надприбутки інсайдерам, а з іншого, робить більш-менш коректне прогнозування неможливим. Більшість торговців на вітчизняному фондовому ринку не мають змоги визначити інвестиційну вартість акцій внаслідок або браку необхідної інформації, або невідповідності персоналу до подібного аналізу.

Водночас інвестиційна безпека залежить від того, яким чином індивідуальні інвестори бажають отримувати інвестиційний дохід – у вигляді готівкових дивідендів або капіталізованого доходу. Прибічники першого варіанта зменшують ліквідність ринку капіталу (роблять примарними перспективи майбутнього зростання), роблять його менш привабливим для міжнародних інвесторів.

На рівень інвестиційної безпеки впливає режим валютного курсу та відсоткова політика, що встановилися в країні. Так, наявність валютного коридору поряд з позитивними реальними відсотковими ставками є визначальним чинником залучення портфельних інвестицій у фінансові активи,

деноміновані в національній валюті. За макроекономічної стабільності різниця у відсоткових ставках у національній та іноземній валюті показує очікувану девальвацію національної валюти, що уможливорює прогнозування валютних курсів за непокритого економічними агентами паритету відсоткових ставок в країні.

На рівні інвестиційної безпеки позначається характер амортизаційної політики. Так, амортизаційна політика, що передбачає вилучення у підприємств нарахованих сум амортизаційних відрахувань, явно знижує рівень інвестиційної безпеки.

Інвестиційна безпека залежить і від часових рамок прийняття рішень про інвестування. Найтриваліший процес прийняття рішень у міжнародних фінансових організаціях.

Інвестиційна безпека визначається чіткою інвестиційною політикою, розрахованою на тривалу перспективу. Отже, необхідно виробити і впровадити інвестиційну державну політику. Реалізація інвестиційної безпеки визначається розробленням механізму інвестиційної безпеки як певного способу функціонування її системи.

8.3. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави

Таблиця 8.1 Перелік індикаторів інвестиційно-інноваційної безпеки та джерел вхідної інформації

Найменування індикатора, одиниця виміру	Порядок розрахунку індикатора	Джерело вхідної інформації
Валове нагромадження основного капіталу, % ВВП	Експрес-випуск "Валовий внутрішній продукт України" (видання Держстату)	
Відношення вартості нововведених основних засобів до обсягу капітальних інвестицій, відсотків	Вартість введених у дію нових основних засобів, млн гривень / капітальні інвестиції, млн гривень x 100	Статистичний бюлетень "Баланс основних засобів України" (видання Держстату) експрес-випуск "Капітальні інвестиції в Україні" (видання Держстату)
Інтегральний індекс інвестиційної сприятливості бізнес-середовища, %	Середнє значення нормованих показників (індекс умов ведення бізнесу, індекс інвестиційної привабливості та індекс поточного фінансово-економічного стану підприємств України)	Doing Business

Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВВП, відсотків	Прямі інвестиції (сальдо), млн доларів США x середній курс гривні до долара США / ВВП, млн гривень x 100	Платіжний баланс і зовнішній борг України
Відношення кредитів, наданих нефінансовим корпораціям та домашнім господарствам на придбання, будівництво та реконструкцію нерухомості (кумулятивно, скореговані на курсову різницю), відсотків ВВП	((Кнеф. корп. у гривнях + Кд.г. у гривнях) + (Кнеф. корп. у євро + Кд.г. у євро) / Тр гривні до євро) + ((Кнеф. корп. у доларах США + Кд.г. у доларах США) / Тр гривні до долара США) + (Кнеф. корп. в інших валютах + Кд.г. в інших валютах) / ВВП x 100	Кредити, надані депозитними корпораціями (Національний банк)
Частка продукції, що була реалізована на конкурентних ринках країни, відсотків загального обсягу продукції (станом на початок року)	Звіт Антимонопольного комітету України за відповідний рік (Антимонопольний комітет) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.amc.gov.ua	
Розмір економіки України, відсотків до світового ВВП	(ВВП України, млн грн / середній курс грн до долара США) / світовий ВВП, млн доларів США x 100	експрес-випуск "Валовий внутрішній продукт України" (видання Держстату) Середній курс гривні, Національний банк
Питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, відсотків	Експрес-випуск "Виконання наукових та науково-технічних робіт" (видання Держстату)	
Відношення витрат на наукові та науково-технічні роботи за рахунок держбюджету, % ВВП	Експрес-випуск "Виконання наукових та науково-технічних робіт" (видання Держстату)	

Чисельність спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, до чисельності зайнятого населення (на 1 тис. осіб)	Чисельність спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, тис. осіб / чисельність зайнятого населення увіці 15 - 70 років, млн осіб	Експрес-випуски "Виконання наукових та науково-технічних робіт", "Економічна активність населення" (видання Держстату)
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, у загальній кількості промислових підприємств, відсотків	Доповідь "Інноваційна діяльність промислових підприємств України", статистичний збірник "Наукова та інноваційна діяльність в Україні" (видання Держстату)	
Питома вага реалізованої інноваційної продукції в обсязі промисловості, відсотків	Статистичний збірник "Наукова та інноваційна діяльність в Україні" (видання Держстату)	
Відношення експорту роялті, ліцензійних послуг, комп'ютерних та інформаційних послуг, наукових та конструкторських розробок, послуг в архітектурних, інженерних та інших технічних галузях, відсотків до ВВП	((комп'ютерні та інформаційні послуги (кредит), млн доларів США + роялті та ліцензійні послуги (кредит), млн доларів США + наукові та конструкторські розробки (кредит), млн доларів США + послуги в архітектурних, інженерних та інших технічних галузях (кредит), млн доларів США) / середній курс гривні до долара США) / ВВП, млн гривень x 100	Платіжний баланс і зовнішній борг України (видання Національний банк) Середній курс гривні, Національний банк Експрес-випуск "Валовий внутрішній продукт України" (видання Держстату)
Частка осіб, які повідомили, що за останні 12 місяців користувалися послугами Інтернету (обстеження домогосподарств), відсотків	Доповідь "Соціально-економічне становище домогосподарств України" (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) (видання Держстату)	

Таблиця 8.2 Характеристика індикаторів стану інвестиційно-інноваційної безпеки в залежності від її складових*

Індикатори стану	Тип індикатора (С - стимул)	Характеристичні значення індикатора	Значення вагового коефіцієнта
------------------	-----------------------------	-------------------------------------	-------------------------------

інвестиційно-інноваційної безпеки		$\frac{C}{\text{крит}} / \frac{x^D}{\text{опт}}$	$\frac{не^x C}{\text{без}}^n$ / $\frac{Д}{\text{зв}}$	$\frac{не^x C}{\text{зд}}^в$ / $\frac{не^x Д}{\text{зд}}^в$	$\frac{зв}{C}$ / $\frac{не^x Д}{\text{без}}^n$	$\frac{опт}{C}$ / $\frac{Д}{\text{крит}}$	Для індикаторів стану	Для субіндексу безпеки
1	C	18	20	23	25	30	0,0807	0,1089
2	C	55	65	70	75	85	0,0715	
3	C	50	60	70	80	90	0,0771	
4	C	4	4,5	5	6	7	0,0727	
5	з	10/ 30	13/ 50	15/ 60	20/ 70	25/ 80	0,0747	
6	C	50	55	60	70	80	0,0644	
7	C	0,15	0,2	0,5	1,5	2,5	0,0658	
8	C	0,5	1	1,5	2	3	0,0719	
9	C	0,2	0,3	0,5	0,75	1	0,0654	
10	C	5	10	13	17	22	0,0642	
11	C	5	10	15	25	35	0,0843	
12	C	3	7	15	20	25	0,0855	
13	C	0,4	0,6	0,8	1	1,5	0,0703	
14	C	20	30	45	60	80	0,0516	

8.3. Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави.

У процесі оцінки інвестиційного рейтингу характеризують інвестиційну активність, інвестиційний клімат, стан економічного розвитку, інвестиційні ризики та очікування інвесторів (табл. 6.3).

Згідно результатів дослідження Україна належить до групи країн із низьким рівнем інвестиційної безпеки держави. Це, у свою чергу, свідчить проте, що у коротко та середньостроковій перспективі не вдасться підвищити рівень інвестування. В останні роки найбільш критичними зонами в області забезпечення інвестиційної безпеки України були: значне падіння ВВП, високий рівень інфляції, низький суверенний кредитний рейтинг, високий рівень корупції.

Таблиця 8.3 Категорії показників для оцінки інвестиційного рейтингу

Категорії показників	Показники
Інвестиційна активність	Притік прямих іноземних інвестицій за останній рік (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) Притік прямих іноземних інвестицій за останні три роки (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) Експорт прямих інвестицій (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) Інвестиції в основний капітал (у % до ВВП)
Інвестиційний клімат	Індекс корупції Індекс економічної свободи Індекс глобальної конкурентоспроможності Індекс легкості ведення бізнесу
Стан економічного розвитку	Темпи зростання ВВП Темпи інфляції Стан платіжного балансу

Суверенний кредитний рейтинг	Кредитний рейтинг Moody's Кредитний рейтинг Standard & Poor's Кредитний рейтинг Fitch
Очікування інвесторів	Дослідження інвестиційних перспектив UNCTAD Індекс довіри прямих іноземних інвестицій A.T.Kearney

Інвестування здійснюється в специфічних умовах макросередовища, що оцінюється суб'єктами інвестиційної діяльності за допомогою сукупності характеристик інвестиційного клімату. Процес формування інвестиційного клімату необхідно розглядати як важливий елемент відтворення фінансової безпеки держави. Є різні підходи до розуміння суті інвестиційного клімату. Так, інвестиційний клімат характеризують як особливу підсистему в інституціональній економіці, що створює передумови для поліпшення використання суспільно-економічних відносин у процесі розвитку і науково-технологічного оновлення продуктивних сил суспільства під час активної інвестиційної діяльності, як з боку вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів. При цьому прихильники такого підходу вказують на високу міру динамічності параметрів інвестиційного клімату в будь-якій господарській системі.

Інший підхід розглядає формування інвестиційного клімату як багаторівневий процес, виділяючи систему чинників на різних рівнях його формування. У контексті такої логіки виокремлюють вісім рівнів, що впливають на формування інвестиційного клімату чинників:

Рівень розвитку інвестиційної сфери, рівень розвитку продуктивних сил, стан фінансово-кредитної системи, статус іноземного інвестора, стан інвестиційного ринку, інвестиційна активність населення, правове поле, політична свобода адміністрації. Деякі економісти-теоретики пов'язують формування інвестиційного клімату з мірою привабливості умов здійснення інвестиційної діяльності і називають такі критерії його формування

– привабливість інвестиційної діяльності з позиції витрат, коли до уваги беруться вартість послуг робочої сили, характеристики податкової системи і субсидування, якість інфраструктури, кадрових ресурсів і розвиток фінансових ринків; з позиції збуту: характеристика розвитку ринку, потенціал зростання, відкритість країни для міжнародної торгівлі; з позиції особливостей політичного ризику і характеру змін інвестиційного законодавства.

Інвестиційний клімат також визначають як рівень досягнення можливості вітчизняних та іноземних юридичних і фізичних осіб здійснювати інвестиції у формі коштів, цільових банківських вкладів, паїв, акцій та інших цінних паперів, рухомого і нерухомого майна, майнових прав, ноу-хау, досвіду та інших інтелектуальних цінностей, права користування землею та іншими природними ресурсами; сукупність мотиваційних факторів мобільності внутрішніх та зовнішніх інвестицій.

Інвестиційний клімат розглядають також як сукупність політичних, економічних, юридичних, соціальних та інших чинників, які визначають у кінцевому рахунку ступінь ризику капіталовкладень і можливість їх ефективного використання. Поняття інвестиційного клімату характеризується складністю й комплексністю та розглядається як на макро-, так і на мікро-

економічному рівні. На макроекономічному рівні воно містить показники політичного (включаючи законодавство), економічного й соціального середовища для інвестицій.

Для потенційних інвесторів під час аналізу політичної ситуації вирішальну роль відіграють політика держави відносно іноземних інвестицій, можливість націоналізації іноземного майна, участь держави в системах міжнародних договорів з різних питань, стабільність державних інститутів, спадкоємність політичної влади, ступінь державного втручання в економіку.

На інвестиційному кліматі негативно позначаються не тільки прямі обмеження діяльності іноземних фірм, що містяться в законодавстві, а й нечіткість, особливо нестабільність законодавства держави, оскільки вона позбавляє інвестора можливості прогнозувати розвиток подій, що знижує рентабельність вкладень.

На мікроекономічному рівні інвестиційний клімат виявляється у двосторонніх відносинах фірми-інвестора й конкретних державних органів, господарських суб'єктів-постачальників, покупців, банків, а також профспілок і трудових колективів країни, що приймає. На цьому рівні відбувається конкретизація узагальненої оцінки інвестиційного клімату під час реальних економічних, юридичних, культурних контактів іноземної фірми з новим для неї середовищем.

Макро- й мікрорівні інвестиційного клімату сприймаються інвесторами як єдине ціле, оскільки, наприклад, практично будь-які законодавчі зусилля уряду з формування сприятливо-го інвестиційного клімату можуть бути блоковані нормотворчістю місцевої влади, а зусилля на місцевому рівні зі створення пільгового господарського режиму для іноземних інвестицій найчастіше можуть компенсувати деякі недоліки загальноєкономічного регулювання уряду.

У цілому *інвестиційний клімат* — це сукупність політичних, соціально-економічних, соціальних, культурних, організаційно-правових і географічних факторів, що притаманні тій чи іншій країні, які приваблюють або відштовхують інвесторів вкладати свої засоби в ту чи іншу господарську систему (економіку країни, регіону, підприємство).

Системо-утворювальною категорією понять, що формують стан інвестиційного клімату в економіці, слід вважати інвестиційну привабливість країни в цілому, регіону, галузі, підприємства або корпорації. У зв'язку з тим, що у визначенні інвестиційного клімату йдеться про фактори, привабливі або непривабливі для інвесторів, то в економічних публікаціях поняття інвестиційного клімату часто трактується як синонім поняття "інвестиційна привабливість" або інвестиційна привабливість розглядається як елемент інвестиційного клімату. Часто до інвестиційного клімату відносять й інвестиційну активність.

Правомірніше було б розглядати інвестиційний клімат як базу для комплексних оцінок ступеня сприятливої інвестиційної діяльності у тій чи іншій економіці (або окремих її підсистемах), а інвестиційну активність — як фактичний ступінь реалізації інвестиційних можливостей економічних суб'єктів.

Українські вчені пропонують оцінювати інвестиційний клімат України на основі виокремлення результуючого підприємницького ризику, складовими

якого є соціально-політичний, внутрішньо економічний та зовнішньо-економічний ризику. Серед економічних параметрів основна увага під час оцінювання інвестиційного клімату приділяється загальному стану економіки, ситуації у валютній, фінансовій й кредитній системах, митному режиму, можливостям використання робочої сили (вартість послуг робочої сили та її співвідношення із середнім рівнем кваліфікації робітників і продуктивністю праці).

Характер інвестиційного клімату обумовлюється стабільністю чинного законодавства, ефективністю існуючої інвестиційної політики держави, окремих секторів і галузей економіки, регіонів та суб'єктів господарювання, наявністю дієвої системи управління інвестиціями, розвитком страхування інвестиційних ризиків, характером інвестиційного співробітництва, наявністю спеціалізованих банківських установ, фондів і трастів, інвестиційних компаній і дилерів, ступенем вирішення питання про приватну власність на земельні ділянки, стабільністю і конвертованістю національної валюти, а також ступенем привабливості інвестиційних проектів. Сила і спрямованість впливу цих численних факторів на інвестиційний клімат нерівнозначна. На жаль, доводиться констатувати, що негативних впливів на сьогодні більше, ніж позитивних.

Структура інвестиційного клімату визначається якісним рівнем розвитку багатьох чинників, наведених на рис. 8.4.



Рисунок 8.4 – Структура інвестиційного клімату

Формування інвестиційного клімату відбувається під впливом сукупності об'єктивних чинників (за безумовного наявності їх різних суб'єктивних

інтерпретацій), що описують основні особливості інвестиційної системи держави. Інвестиційний клімат має дві основні характеристики: реальні умови функціонування капіталу і державну політику відносно регулювання інвестиційних процесів в інтересах національної економіки.

Питання для самостійного опрацювання

1. Інвестиційна безпека як рівень національних та іноземних інвестицій, який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку.
2. Сутність інвестиційної безпеки держави.
3. Граничні значення індикаторів як кількісні величини, порушення яких викликає загрозливі процеси в економіці.

Лекція 9. Фінансова безпека банківської системи – 4 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо загроз фінансовій безпеці комерційних банків, засвоїти індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності, ознайомитись із сучасним станом банківської системи України у контексті її фінансової безпеки, дослідити механізм забезпечення банківської безпеки в Україні.

Програмна анотація:

9.1. Економічна сутність фінансової безпеки банківської системи та ключові характеристики фінансової безпеки банку.

9.2. Індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності.

9.3. Механізм забезпечення банківської безпеки в Україні.

Ключові поняття: банківська безпека, загрози банківській безпеці держави, критерії та індикатори оцінки банківської безпеки держави, механізм інвестиційного забезпечення банківської безпеки.

Для успішного опрацювання теми «Фінансова безпека банківської системи» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

– основні [1, 3, 5, 8];

– додаткові [30, 39, 40].

9.1. Загрози фінансовій безпеці комерційних банків

Відповідно до методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013 р. N 1277

Банківська безпека – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих чинників незалежно від умов її функціонування.

Кредитний ризик – відображає перспективи зміни рівня негативно класифікованих кредитів у портфелях банків та необхідність додаткового формування резервів під такі кредити.

Ризик достатності капіталу – оцінку можливості виконання банками вимог регулятора щодо достатності капіталу.

Ризик ліквідності – здатність банків повною мірою та вчасно виконувати свої зобов'язання перед вкладниками та кредиторами.

Валютний ризик – ризик впливу тенденцій валютного ринку на фінансовий результат.

Ризик прибутковості – спроможність банків генерувати чистий прибуток.

Юридичний ризик – можливість банків ефективно використовувати

юридичні інструменти для захисту власних інтересів.

Ризики реального сектору

Безпека банківського сектору є частиною фінансової безпеки країни, так як банківська система є найважливішою складовою фінансово-кредитної сфери держави. Саме стан банківського сектора визначає рівень фінансово-кредитної безпеки, а отже, і рівень фінансової безпеки держави.

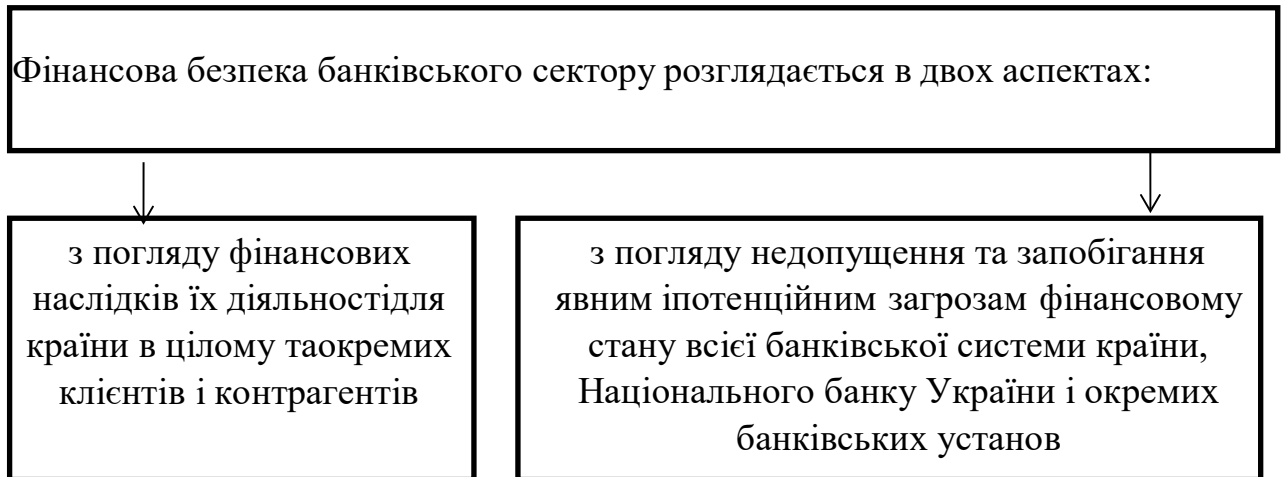


Рисунок 9.1 – Економічна сутність фінансової безпеки банківського сектору

Фінансова безпека окремого банку тісно пов'язана з безпекою банківського сектору в цілому. Вони взаємно впливають одна на одну. З одного боку, проблеми, що виникли в одному банку, здатні викликати ефект доміно і привести до системної банківської кризи.

Ключові характеристики фінансової безпеки банку представлені на рис. 9.2.

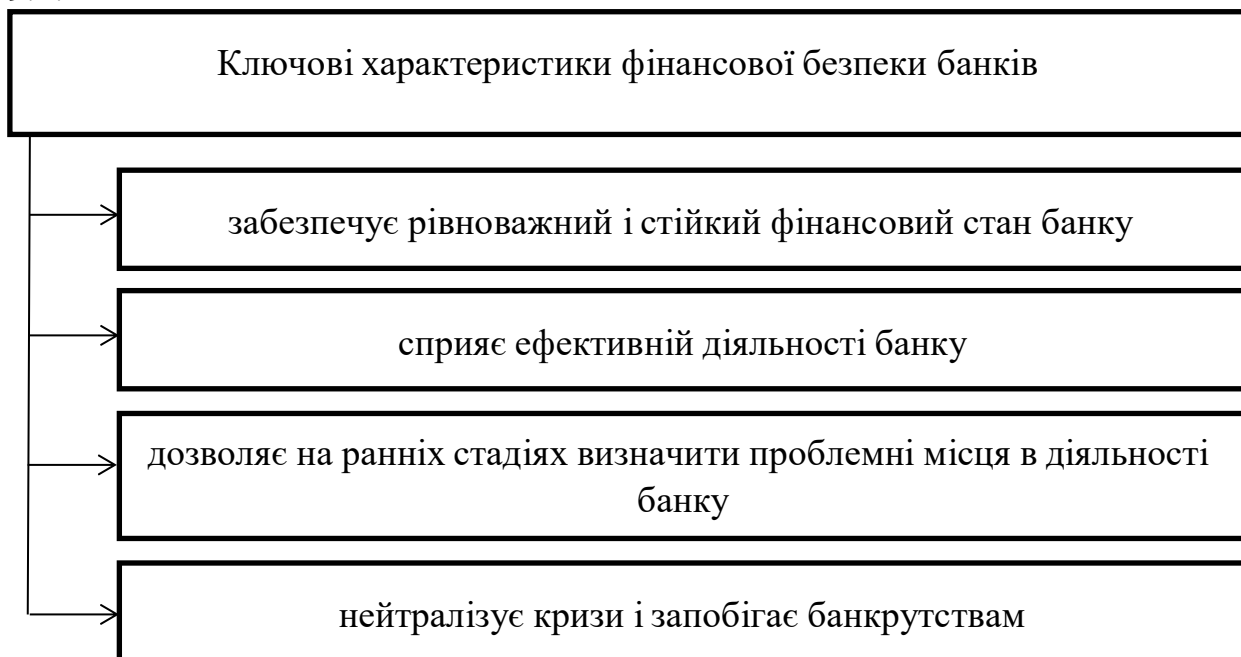


Рисунок 9.2 – Ключові характеристики фінансової безпеки банку

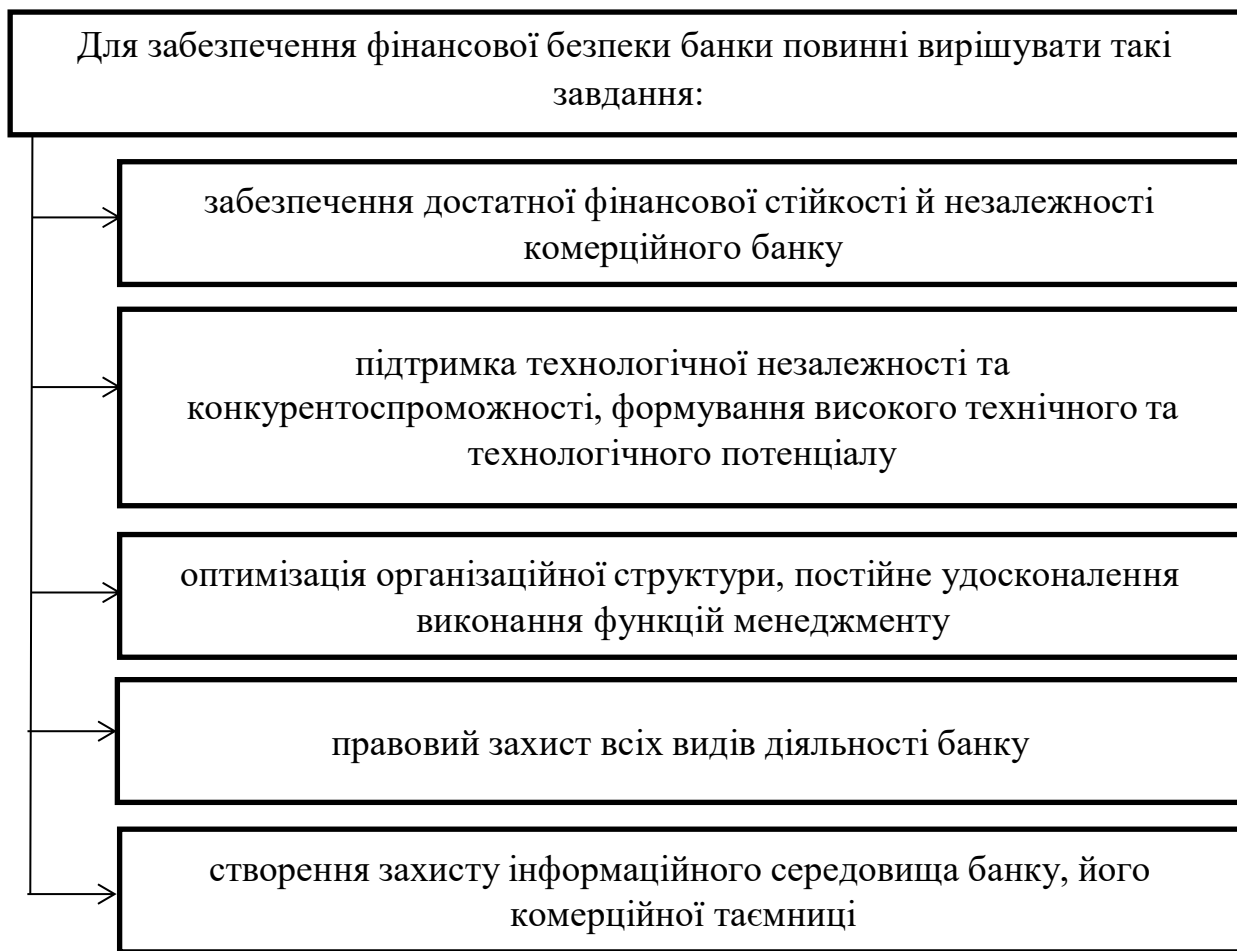


Рисунок 9.3 – Основні завдання забезпечення фінансової безпеки банків

Отже, фінансова безпека банку є важливою складовою фінансової і національної безпеки та є таким станом банківської установи, що характеризується збалансованістю і стійкістю до впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, її здатністю досягати поставлених цілей і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку.

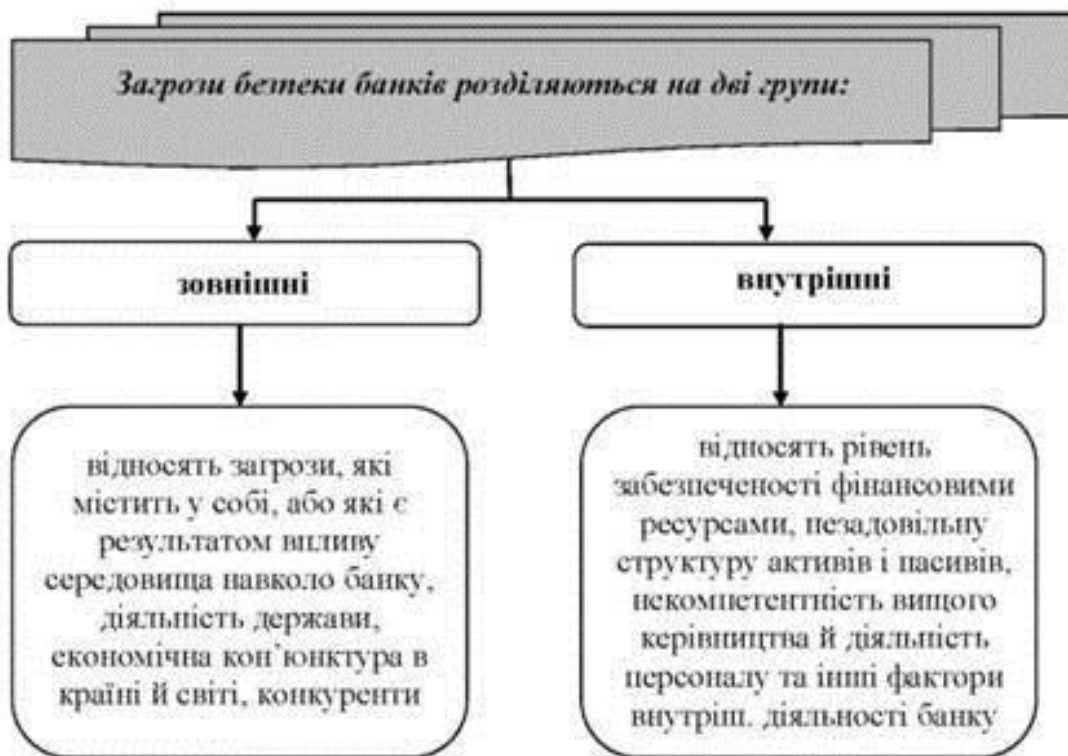


Рисунок 9.4 – Загрози фінансовій безпеці банків

9.2. Індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності

Таблиця 9.1 Перелік індикаторів банківської безпеки та джерел вхідної інформації

Найменування індикатора, одиниця виміру	Порядок розрахунку індикатора	Джерело вхідної інформації
Питома вага заборгованості за кредитами, що є простроченою, віх загальному обсязі, наданому резидентам вітчизняними банками, %	Прострочена заборгованість за кредитами, млн грн / кредити надані, млн грн x 100	Основні показники діяльності банків України, Національний банк
Відношення кредитів, отриманих резидентами, до депозитів, отриманих від резидентів депозитними корпораціями в іноземній валюті, %	Кредити, надані резидентам, млн грн / депозити, залучені депозитними корпораціями від резидентів, млн грн x 100	Грошово-кредитна статистика, Національний банк

Питома вага іноземного капіталу в структурі статутного капіталу банків, %	Грошово-кредитна статистика, Національний банк	
Відношення кредитів та депозитів тривалістю понад 1 рік, разів	кредити, надані резидентам строком більше 1 року / депозити, залучені від резидентів строком від 1 року, млн грн	Грошово-кредитна статистика, Національний банк
Рентабельність активів, %	Основні показники діяльності банків України, Національний банк	
Відношення ліквідних активів банків до їх короткострокових зобов'язань, %	Звітна форма та довідкові дані з компіляції індикаторів фінансової стійкості, Національний банк	
Питома вага активів 5 найбільших банків України в структурі сукупних активів її банківської системи, %	Обсяг активів п'яти найбільших банків за розмірами активів, млн грн / активи банків, усього, млн грн	Дані фінансової звітності банків України, Національний банк

Таблиця 9.2 Характеристика індикаторів стану банківської безпеки в залежності від її складових*

Індикатори стану банківської безпеки	Тип індикатору (С – стимулятор; Д – дестимулятор; З – змішаний тип)	Характеристичні значення індикатора					Значення вагового коефіцієнта	
		$x_{крит}^C / x_{опт}^D$	$x_{небезп}^C / x_{здв}^D$	$x_{нездв}^C / x_{нездв}^D$	$x_{здв}^C / x_{небезп}^D$	$x_{опт}^C / x_{крит}^D$	Для індикаторів стану	Для субіндексу безпеки
1	Д	2	3	4	5	7	0,1510	0,1723
2	З	50	70	80	85	90	0,1425	
		/	/	/	/	/		
3	З	10	12	15	18	20	0,1371	
		/	/	/	/	/		
4	Д	1	1,2	1,8	2,2	3	0,1487	
5	З	-1	0	0	0,5	1	0,1496	
		/	/	/	/	/		
6	З	1,5	2	2,5	3	3,5	0,1359	
		0,5 / 1	0,65 / 1,5	0,8 / 1,8	0,85 / 2	1 / 3		
7	Д	30	35	40	50	60	0,1351	

9.3. Механізм забезпечення банківської безпеки в Україні

Механізм забезпечення фінансової безпеки банківської системи являє собою сукупність способів організації економічних відносин, застосовуваних суб'єктами забезпечення фінансової безпеки з метою захисту банківської системи від зовнішніх та внутрішніх загроз в умовах обмеженості ресурсів.

Структура механізму забезпечення фінансової безпеки складається із різних елементів, що відповідають різноманітності відносин у цій сфері. Першим елементом механізму є **фінансові інтереси**, на захист яких націлене забезпечення фінансової безпеки банківської системи. Наступним елементом механізму є **суб'єкти, об'єкти та предмет відносин** забезпечення фінансової безпеки. Окремим блоком елементів механізму є певні **способи організації відносин** забезпечення фінансової безпеки банківської системи, зокрема такі: банківське регулювання, реєстрація та ліцензування банків, банківський нагляд, страхування банківських депозитів, банківський аудит, фінансовий моніторинг.

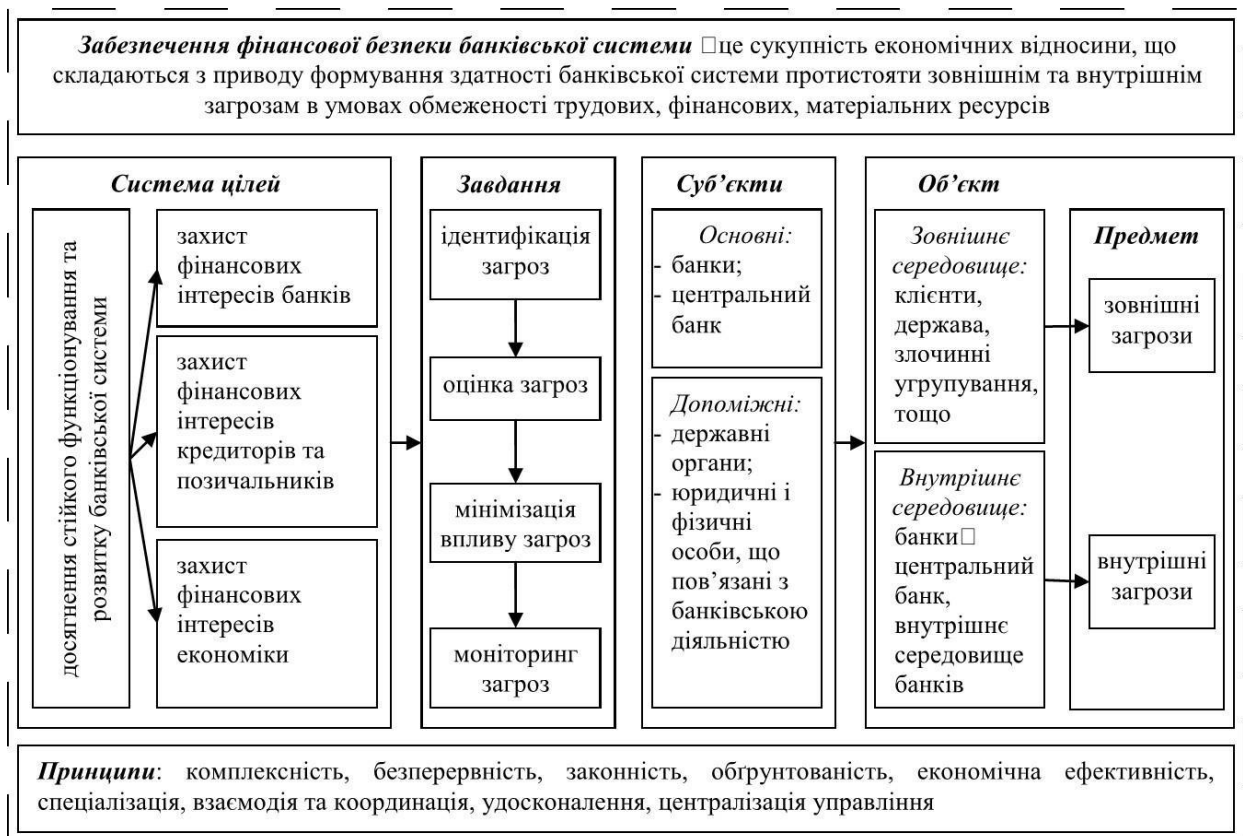


Рисунок 9.5 – Структура забезпечення фінансової безпеки банківського сектору

Організація відносин у такі способи дає можливість забезпечити захист банківської системи від внутрішніх та зовнішніх загроз, і таким чином досягти стабільного функціонування та розвитку банківської системи.

Елементна структура механізму забезпечення фінансової безпеки банківської системи України

Спосіб організації відносин безпеки	Фінансові інтереси, які підлягають захисту	Загрози, які підлягають нейтралізації (об'єкти та предмет забезпечення)	Суб'єкти забезпечення фінансової безпеки	Інструментарій забезпечення фінансової безпеки
Банківське регулювання	Всі	Всі	НБУ Банки	Прийняття нормативно-правових актів
Банківський нагляд	Всі	Всі	НБУ Банки	Дистанційний аналіз Інспекційні перевірки
Страховання банківських депозитів	Вкладники	Клієнти (довіра до банків)	ФГВФО Банки НБУ Держава	Страхові відносини
Банківський аудит	Вкладники Банки	Внутрішнє середовище банків (прорахунки в управлінні)	Аудиторські фірми Банки НБУ	Аудиторська перевірка
Фінансовий моніторинг	Всі	Кримінальні структури (відмивання грошей та фінансування тероризму)	Банки НБУ ДСФМУ Право-охоронні органи	Аналіз фінансових операцій Нагляд за дотриманням законодавства особами, що аналізують операції Притягнення до відповідальності винних осіб

Питання для самостійного опрацювання

1. Вплив банківського сектору на фінансову безпеку держави.
2. Показники оцінки різних сфер діяльності банківської системи.
3. Рівень капіталізації банківської системи, залежність реформування економіки країни від отримання іноземних кредитів.
4. Проблеми та перспективи розвитку банківської системи України.

Лекція 10. Фінансова безпека фондового ринку – 2 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо економічної сутності фондового ринку, засвоїти функції та принципи функціонування фондового ринку, ознайомитись із впливом фондового ринку на соціально-економічну стабілізацію, дослідити поняття безпеки небанківського фінансового сектору та її оцінку.

Програмна анотація:

- 10.1. Економічна сутність фондового ринку.
- 10.2. Функції та принципи функціонування фондового ринку.
- 10.3. Вплив фондового ринку на соціально- економічну стабілізацію.
- 10.4. Безпека небанківського фінансового сектору та її оцінка.

Ключові поняття: фондовий ринок, безпека небанківського фінансового сектору, страхові премії, ПФТС.

Для успішного опрацювання теми «Фінансова безпека фондового ринку» рекомендується опрацювати наступні *літературні джерела*:

- основні [1, 3, 5, 8];
- додаткові [11, 23, 28, 40].

10.1. Економічна сутність фондового ринку

У сучасному світі ризики, пов'язані зі стабільністю фінансових ринків, є одними з найбільш важливих показників для економічної безпеки держави. Порушення стабільності під впливом стримуючих чинників загрожує крахом усієї фінансової системи.

Глибока трансформація світової економіки веде до зміни форм і принципів функціонування фінансової системи, що викликано, головним чином, глобалізацією фінансових ринків та інтенсивним розвитком технічного прогресу. Масштаби змін, а також їх потужність і, як правило, негативні наслідки викликані крихкістю та нестійкістю фінансових систем багатьох країн. Крім того розвиток нових фінансових інструментів, швидкоплинність і розміри короткострокових потоків капіталу, з урахуванням досить нервової реакції учасників ринку на процеси, що відбуваються, зробили середовище функціонування систем фінансової безпеки вкрай нестабільним і невизначеним. Внаслідок цього фінансова система стала більш вразливою та чутливою до крахів і криз, що ніяк не сприяє підвищенню загального рівня життя населення.

Останнім часом постійно обговорюються численні декларації необхідності зміцнення внутрішнього фінансового ринку, але відтік вітчизняного фінансового капіталу за кордон не втрачає своєї потужності. Фактична структура національного фондового ринку вкрай нестійка, розрив у рівнях капіталізації та ліквідності столичних і периферійних фондових ринків

величезний. У цьому зв'язку актуальною стає модернізація антикризової безпеки національного фондового ринку.

Фондовий ринок відіграє значиму роль у розвитку ринкової економіки держави. Він акумулює та перерозподіляє в найбільш вигідні сфери економіки грошові кошти і капітали, опосередковує взаємовідносини між господарюючими суб'єктами економіки. Невиконання фондовим ринком своїх функцій паралізує економічні зв'язки і становить загрозу економічній безпеці країни, тобто існує залежність економічного стану держави від рівня економічної безпеки фондового ринку. Необхідно відзначити, що в розвинутих країнах з ринковою економікою капіталізація фондового ринку, компаній з національним капіталом багато в чому визначає конкурентоспроможність національної економіки. Конкурентоспроможність національної економіки, у свою чергу, є основним чинником, що визначає рівень економічної безпеки, і так само її соціальної та військової безпеки.

Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба вести мову про безпеку ринку як державних цінних паперів, так і ринку корпоративних цінних паперів, безпеку біржового та позабіржового ринків, учасників депозитарної системи, посередників тощо.

Згідно з Законом України “Про цінні папери та фондовий ринок” (від 23.02.2006 № 3480-IV) фондовий ринок (ринок цінних паперів) – це сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

10.2. Функції та принципи функціонування фондового ринку.

Фондовий ринок характеризують притаманні йому функції, що умовно можна розділити на дві групи:

- загальноринкові: **комерційна функція** (функція одержання прибутку від операцій на даному ринку); **цінова функція** (ринок забезпечує процес складання ринкових цін, їхній постійний рух і т. д.); **інформаційна функція** (ринок створює і доводить до своїх учасників ринкову інформацію про об'єкти торгівлі та її учасників); **регулююча (контролююча) функція** (ринок створює правила торгівлі й участі в ній, порядок вирішення спорів між учасниками, встановлює пріоритети, органи контролю або навіть управління);

– специфічні: **страхування цінних і фінансових ризиків (хеджування); перерозподільча** (перерозподіл коштів між галузями та сферами ринкової діяльності; переказування заощаджень, насамперед населення, з непродуктивної в продуктивну форму; фінансування дефіциту державного бюджету на неінфляційній основі, тобто без випуску в обіг додаткових коштів).

Фондовий ринок також характеризується **принципами** функціонування ринку, а саме:

1. Соціальна справедливість – забезпечення створення рівних можливостей і спрощення умов доступу інвесторів та позичальників на ринок фінансових ресурсів, недопущення монопольних проявів дискримінації прав і свобод суб'єктів фондового ринку.

2. Надійність захисту інвесторів – створення необхідних умов

(соціально-політичних, економічних, правових) для реалізації інтересів суб'єктів ринку та забезпечення захисту їх майнових прав.

3. Регульованість – створення гнучкої та ефективної системи регулювання ринку.

4. Контрольованість – створення надійного механізму обліку та контролю, запобігання та профілактики зловживань і злочинності на фондовому ринку.

5. Ефективність – максимальна реалізація потенційних можливостей фондового ринку щодо мобілізації та розміщення фінансових ресурсів у перспективні сфери національної економіки, що сприятиме забезпеченню її прогресу та задоволенню життєвих потреб населення.

6. Правова упорядкованість – створення розвиненої правової інфраструктури забезпечення діяльності фондового ринку, яка чітко регламентує правила поведінки та взаємовідносин його суб'єктів.

7. Прозорість, відкритість – забезпечення надання інвесторам повної і доступної інформації, що стосується умов випуску та обігу цінних паперів на фондовому ринку, гласності фінансово-господарської діяльності емітентів, усунення проявів дискримінації суб'єктів ринку.

8. Конкурентність – забезпечення необхідної свободи підприємницької діяльності інвесторів, емітентів і ринкових посередників, створення умов для змагання за найбільш вигідне залучення вільних фінансових ресурсів і встановлення немонопольних цін на послуги фінансових посередників за умов контролю дотримання правил добросовісної конкуренції учасниками фондового ринку.

Отже, згідно з вказаним визначенням фондового ринку, можна стверджувати, що безпека фондового ринку залежить від розвитку і захищеності суб'єктів фондового ринку та їх ефективної роботи з об'єктами, що існують на ринку.

10.2. Вплив фондового ринку на соціально-економічну стабілізацію

Світова економічна криза 2008 року в цілому підтвердила, що фондовий ринок дійсно відіграє роль своєрідного буфера між провалами на фінансовому ринку та соціально-економічним розвитком.

Літературні джерела в розрізі фінансової безпеки виділяють **безпеку небанківського фінансового сектору**, що являє собою рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах.

У свою чергу трактувати **безпеку фондового ринку** можна як оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їхню структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників і покупців цінних паперів, організаторів торгівлі, торговців цінними паперами, інститутів спільного інвестування, консультантів, учасників депозитарної системи та держави в цілому.

В умовах безпеки фондового ринку забезпечується здатність формування достатнього економічного потенціалу і грошових коштів для збереження

цілісності та єдності фінансової системи навіть при найбільш несприятливих варіантах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів та успішного протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозаму сфері фінансової безпеки.

Таблиця 10.1 Вплив фондового ринку на соціально-економічну стабілізацію

Характеристика ринку	Опис характеру прояву	Вплив на стабілізацію соціально-економічного розвитку
Універсальність	Цінні папери є специфічним інвестиційним товаром, в окремих випадках – своєрідним замінником грошей. Облігації, векселі та сертифікати опосередковують боргові зобов'язання, акції відображають пайову участь в акціонерному капіталі, деривативи фіксують контрактні умовні зобов'язання	Різні комбінації використання цінних паперів забезпечує реалізацію певних цілей і завдань соціально-економічного розвитку
Загальність	Існує у всіх видах, сферах і формах, рівнях економічної діяльності, у всіх галузях і на всіх територіях	Забезпечує збалансоване переливання капіталу
Масовість	Багато учасників і видів цінних паперів, велика кількість різноманітних фондових операцій	Залучення тимчасово вільних фінансових ресурсів потенційних інвесторів
Динамічність	Швидко зростаючі обсяги фондових операцій, розвиток різноманітних фінансових інструментів і диверсифікована інфраструктура, що постійно розширюється	Вирішення окремих проблем інвестиційного забезпечення розвитку
Активність	Швидка реакція на політичні, економічні та соціальні події	Чутливість ринку дозволяє відслідковувати точки фінансових провалів та успіхів
Мобільність	Різні технології фондових операцій, що постійно оновлюються. Розвиток Інтернет-трейдингу та біржових торгів у режимі реального часу	Реагування на погані та хороші новини відбувається миттєво, що може (де)стабілізувати, розвиток
Демократичність	Реагування на погані та хороші новини відбувається миттєво, що може (де)стабілізувати соціально-економічний розвиток	Залучення інвестицій для вирішення різних соціально-економічних завдань

10.3.

Безпека небанківського фінансового сектору та її оцінка

Таблиця 10.2 Характеристичні значення індикаторів

Характеристичні значення індикатора										
Найменування індикатора, одиниця виміру	X ^L _{крит}	X ^L _{небезп}	X ^L _{нездв}	X ^L _{здв}	X ^L _{опт}	X ^R _{опт}	X ^R _{здв}	X ^R _{нездв}	X ^R _{небезп}	X ^R _{крит}
Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), відсотків	1	2	4	6	8					
Рівень капіталізації лістингових компаній, відсотків ВВП	15	30	40	50	70	90	105	120	140	150
Рівень волатильності індексу ПФТС, кількість критичних відхилень (-10 відсотків)						0	1	2	3	4
Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), відсотків						10	12	15	20	30

Безпека небанківського фінансового сектору - це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах та послугах.

Таблиця 10.3 Вагові коефіцієнти для розрахунку субіндексів економічної безпеки та інтегрального показника економічної безпеки

Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), відсотків	0,3496
Рівень капіталізації лістингових компаній, відсотків ВВП	0,3295
Рівень волатильності індексу ПФТС, кількість критичних відхилень (-10 відсотків)	0,1278
Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), відсотків	0,1931

Питання для самостійного опрацювання

1. Оцінка безпеки національного фондового та страхового ринків.
2. Характеристика безпеки національного фондового та страхового ринків України, основні форми її реалізації.
3. Ключові проблеми безпеки національного фондового та страхового ринків України.
4. Система безпеки національного фондового ринку.
5. Концепція безпеки страхового ринку України.

Лекція 11. Державні органи боротьби з фінансовими злочинами. – 4 год.

Мета: оволодіти знаннями щодо особливостей забезпечення безпеки країни державними органами боротьби із фінансовими злочинами через виконання ними покладених на них повноважень та обов'язків.

Програмна анотація:

11.1. Основні напрями діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення фінансової безпеки.

11.2. Правоохоронні органи у системі державної влади в Україні та їх участь у протидії економічним злочинам (МВС, СБУ, Митний комітет, податкова міліція).

11.3. Загальні положення діяльності підрозділів МВС для забезпечення фінансової безпеки.

Ключові поняття: фінансовий злочин, боротьба з фінансовими злочинами, СБУ, Фіскальна служба, поліція.

Для успішного опрацювання теми «Державні органи боротьби з фінансовими злочинами» рекомендується опрацювати наступні **літературні джерела:**

- основні [1, 3, 5, 8];
- додаткові [11, 23, 28, 40].

11.1. Основні напрями діяльності правоохоронних органів щодо забезпечення фінансової безпеки

Правоохоронні органи утворюють певним чином відособлену за ознакою професійної діяльності самостійну групу органів держави, що мають чітко визначені завдання та виконують певні правоохоронні функції. Мета, завдання та функції правоохоронних органів у цілому полягають у забезпеченні законності та правопорядку в усіх сферах життєдіяльності нашої країни. Щодо забезпечення економічної безпеки, то діяльність правоохоронних органів у цій сфері здебільшого зводиться до боротьби з економічною злочинністю — запобігання та викриття правопорушень у всіх галузях економіки України.

Характеристика економічної злочинності свідчить, що високий рівень такої злочинності загрожує національній безпеці держави та існуванню українського суспільства взагалі. Сьогодні в загальному масиві злочинів економічної спрямованості близько 40 % становлять посягання у сфері службової діяльності, понад третина — проти власності та майже 20 % — у сфері господарської діяльності. Причини зростання злочинів у сфері економіки обумовлені передусім глобальною соціально-економічною і політичною кризою в державі та відсутністю реальної політичної волі в лідерів держави протидіяти ним, а також тим, що сучасний злочинний світ, як і сучасний бізнес схильний до централізації, організації та комерційної діяльності.

Законодавство України у сфері протидії економічній злочинності базується на Конституції України і складається з: Кримінального, Кримінально-процесуального, Митного кодексів України, законів України "Про національну поліцію", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про Службу безпеки України", "Про прокуратуру", "Про державну фіскальну службу в Україні", інших законів та нормативно-правових актів, прийнятих на їх виконання, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Підрозділи протидії економічній злочинності — структурні підрозділи правоохоронних органів, що відповідно до законодавства здійснюють діяльність у зазначеній сфері. Це відповідні підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової адміністрації України, Служби безпеки України та Державної митної служби України. Вони мають право збирати, накопичувати і зберігати інформацію про протиправну діяльність у сфері економіки та про осіб, які до неї причетні.

Боротьба зі злочинністю взагалі і з економічною злочинністю зокрема, як основна діяльність правоохоронних органів полягає у трьох основних напрямках: загальна організація; профілактики злочинності, власне правоохоронна діяльність.

Правоохоронна діяльність щодо забезпечення економічної безпеки держави — це вид державної діяльності, яка здійснюється спеціально уповноваженими державними органами і спрямована на забезпечення в економічній сфері держави законності та правопорядку, захист прав та інтересів як окремої особи, так і колективів, організацій та установ, а також держави в цілому.

Згадана діяльність здійснюється шляхом застосування заходів державного примусу і громадського впливу, у суворій відповідності із законом та при дотриманні встановленої для них процедури (порядку), з притягненням винних до юридичної відповідальності.

Функції окремо взятого підрозділу правоохоронного органу, що здійснює боротьбу з економічною злочинністю, розглядаються в нормативно-правових актах. Так, у Законі України "Про міліцію" уст. 7 перераховані функції міліції. До них належать: адміністративна, профілактична, оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, виконавча та охоронна.

Адміністративна функція полягає у виконавчо розпорядницькій діяльності апарату, служб і підрозділів органів внутрішніх справ з організації і здійснення охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки в межах визначених законом повноважень.

Профілактична функція полягає у запобіганні злочинам та іншим правопорушенням, виявленні та усуненні причин і умов, що їм сприяють.

Оперативно-розшукова функція здійснюється згідно із Законом України "Про оперативно-розшукову діяльність" та полягає у виявленні відповідними підрозділами правоохоронних органів інформації про вчинені або ті, що готуються, злочини, а також про осіб, що переховуються від органів розслідування або відбування кримінального покарання, з метою їх затримання.

Кримінально-процесуальна функція полягає у розгляді заяв і повідомлень про скоєні злочини, проведенні дізнання і досудового слідства у кримінальних справах, розслідування яких покладене законом на правоохоронні органи.

Виконавча функція полягає у виконанні в рамках своєї компетенції адміністративних стягнень.

Охоронна функція полягає в охороні на договірних засадах майна фізичних осіб та юридичних осіб усіх видів власності.

Контрольно-наглядова функція полягає у здійсненні відповідно до законодавства адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, інших контрольно-наглядових повноважень.

Від функцій необхідно відрізнити основні напрями діяльності правоохоронних органів. Ці категорії перебувають у різних площинах і взаємодоповнюють загальну характеристику як організації, так і роботи правоохоронних органів. Якщо функції пов'язані із завданнями, які вирішують правоохоронні органи у боротьбі зі злочинами у сфері діяльності та іншими правопорушеннями, то основні напрями визначають мету діяльності правоохоронних органів, що впливають із загальної правової політики держави.

Основними напрямками протидії економічній злочинності є:

- використання комплексу оперативно-розшукових заходів для запобігання економічним злочинам, їх викриття та припинення;
- протидія незаконній підприємницькій та іншій господарській діяльності юридичних та фізичних осіб;
- виявлення економічних злочинів та проведення щодо них дослідчої (попередньої) перевірки;
- захист від вчинення злочинів у бюджетній сфері;
- виявлення та притягнення до відповідальності осіб, які скоїли економічний злочин;
- вжиття заходів щодо забезпечення відшкодування державі юридичним та фізичним особам збитків, завданих унаслідок скоєння економічних злочинів;
- інформаційно-аналітичне забезпечення боротьби з економічною злочинністю.

Забезпечення належного рівня економічної безпеки та скорочення економічної злочинності загалом можливе шляхом:

- прийняття нових законів та інших правових актів, спрямованих проти економічної злочинності;
- удосконалення системи та діяльності правоохоронних органів зобов'язаних протидіяти економічній злочинності, з більш чітким розмежуванням їхніх повноважень і компетенції;
- встановлення принципів, вихідних положень щодо структури та організації діяльності правоохоронних органів, спрямованих на профілактику економічної злочинності;
- поєднання зусиль правоохоронних органів під час виконання покладених на них функцій у боротьбі з економічною злочинністю через покращання координації їхніх дій;

- визначення нових юридичних та науково-технічних засобів методів і прийомів протидії економічній злочинності;
- посилення обов'язку щодо сприяння правоохоронним органам у боротьбі з економічною злочинністю державних органів, державних, громадських, приватних організацій, а також населення із встановленням меж їхньої участі у цій діяльності;
- розвитку фінансової і матеріально-технічної бази для діяльності правоохоронних органів при протидії економічній злочинності.

Взагалі протидія злочинності у сучасних умовах здійснюється за такими напрямами:

- використання превентивного та виховного впливу кримінального законодавства;
- застосування кримінально-правових заходів;
- спеціальне кримінологічне запобігання злочинності (профілактичного запобігання реально можливим злочинам і припинення розпочатої діяльності).

Крім того, заходи щодо боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями поділяються на загальні та спеціальні. До загальних заходів протидії злочинності та інших правопорушень належать такі: підвищення добробуту населення, зростання його культурного рівня, підвищення освіченості, інші заходи соціального характеру. Спеціальні заходи — ті, що прямо і безпосередньо впливають на злочинність та інші правопорушення. Саме вони пов'язані з діяльністю правоохоронних органів.

РЕКОМЕНДОВАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЗАКОНОДАВЧО-НОРМАТИВНІ АКТИ

ЗАКОНОДАВЧО-НОРМАТИВНІ АКТИ

1. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р.
2. №2755–VI (за станом на 01.01.2021 р.) / Верховна Рада України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
3. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 р.
4. № 4495-VI (за станом на 01.01.2021 р.) / Верховна Рада України URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>
5. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р.
6. № 2456-VI (за станом на 01.01.2021 р.) / Верховна Рада України/ URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>
7. Міжнародний стандарт ISO 31000:2009 Ризик менеджмент – принципи и руководство / International Organization for Standardization. – 2009. URL [http://www.pqm-online.com/assets/files/standards/iso_31000-2009\(r\).pdf](http://www.pqm-online.com/assets/files/standards/iso_31000-2009(r).pdf)
8. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ від 29.10.2013р. № 1277 / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2013. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-metodichnih-rekomendacii-shodo-rozrahunku-doc168080.html>
9. Про основи національної безпеки України : закон України від 19.06.2003 № 964–IV / Верховна рада України. Офіц. Вид. К. : Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39.
10. Про Стратегію національної безпеки України : Указ від 12.02.2007 р. № 105/2007 / Президент України. Офіц. Вид. – К. : Офіційний вісник України. – 2007. № 11. С. 7.
11. Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері : Концепція від 15.08.2012 р. № 569-р / Кабінет Міністрів України. Офіц. Вид. К. : Офіційний вісник України. 2012. № 62.

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

12. Korol I. Financial risk management as a strategic direction for improving the level of economic security of Ukraine / Inna Korol, Anastasiya Poltorak // Baltic Journal of Economic Studies. – 2018.
13. Алямкін Р. В. Теоретичні підходи до визначення категорії «економічна безпека банківського сектора» / Р. В. Алямкін // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 6. С. 116–121.
14. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення). К. : КНТЕУ, 2004. 760 с.
15. Білик Р. І. Економічна безпека регіону у системі сучасної регіональної політики України / Р. І. Білик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2013. № 2. С. 31–37.
16. Буркальцева Д. Д. Економічна безпека підприємництва в Україні: функції у системі економічної безпеки держави та інституціональні перешкоди забезпечення / Д. Д. Буркальцева // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2013. № 1. С. 35–40.
17. Варналій З. С. Економічна безпека України: проблеми та

пріоритети зміцнення : монографія / З. С. Варналій, Д. Д. Буркальцева, О. С. Саєнко. К. : Знання України, 2011. – 299 с.

18. Вітлінський В. В. Ризикологія в економіці та підприємстві

19. : монографія / В. В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К. : КНЕУ, 2004. 480 с.

20. Вовченко Р. С. Чинники і загрози фінансовій безпеці банківського сектору національної економіки / Р. С. Вовченко // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 1(14). С. 75–83.

21. Гнилицька Л. В. Обліково-аналітичне забезпечення функціонування системи економічної безпеки підприємства : автореф. дис... д-ра екон. наук : 08.00.09 ; 21.04.02 // Л. В. Гнилицька ; Київський нац. екон. у-т ім. В. Гетьмана. К., 2013. 36 с.

22. Губарева І. О. Діагностика загроз економічній безпеці національній економіці України / І. О. Губарева // Економіка. Управління. Інновації. 2014. Вип. №1 (11). URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>

23. Давидюк Т. В. Фінансово-економічна безпека або фінансова складова економічної безпеки: епістемологічний підхід / Т. В. Давидюк // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Серія «Бухгалтерський облік, контроль і аналіз». 2013. Вип. 1. С. 39–52.

24. Дудка Ю. П. Економічна безпека України у вимірах глобалізаційних процесів : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.03 / Ю. П. Дудка ; ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розв. НАН України». К., 2011. 20 с.

25. Дудник О. В. Управління фінансовими ризиками на сільськогосподарських підприємствах / О. В. Дудник // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2014. Вип. 150. С. 126–131.

26. Камінська Т. Г. Облікове забезпечення управління фінансовими ризиками / Т. Г. Камінська, О. М. Колеснікова // Облік і фінанси. – 2014. № 1. С. 20–25.

27. Коблик І. І. Боргова безпека України: сучасний стан та її економічна оцінка / І. І. Коблик // Ефективність державного управління. 2013. Вип. 36. С. 339–344.

28. Москаль І. І. Ризики і загрози фінансовій безпеці держави в інвестиційній сфері / І. І. Москаль // Наукові записки. Серія «Економіка». 2013. № 23. С. 78–82.

29. Мунтіян В. І. Економічна безпека України / В. І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999. 462 с.

30. Осаул А. О. Національна економічна безпека в умовах глобалізації / А. О. Осаул, К. О. Меркулов // Вісник Запорізького національного університету. – Серія «Економічні науки». 2013. № 2. С. 157–166.

31. Полторак А. С. Ефективне управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки України / А. С. Полторак, Ю. О. Тимошенко // Агросвіт. 2015. № 1. С. 34–39.

32. Полторак А. С. Напрями удосконалення методичного інструментарію оцінки стану фінансової безпеки України / А. С.

Полтораки, Н. О. Тусова // Економічний форум. 2018. № 2. С. 324-330.

33. Прокопенко Н. С. Податкове планування в Україні : монографія / Н. С. Прокопенко, Ю. І. Швабу. Львів : «Ліга-прес». 2013. 186 с.

34. Прокопенко Н. С. Складові безпеки банківської діяльності / Н. С. Прокопенко, М. І. Виклюк // Науковий вісник НЛТУ України. 2014. Вип. 24.1. С.302–307.

35. Рета М. В. Методичні підходи до оцінки рівня фінансової безпеки підприємства / М. В. Рета, А. О. Іванова // Вісник НТУ «ХП». 2013. № 21 (994). С. 29–37.

36. Сак Т. В. Економічна безпека України: поняття, структура, основні тенденції / Т. В. Сак // Інноваційна економіка. 2013. № 6. С. 336–340.

37. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки : підр. / Г. П. Ситник. К. : НАДУ, 2012. 730 с.

38. Сухоруков А. І. Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України : монографія / А. І. Сухоруков, Ю. М. Харазішвілі. К. : НІСД, 2012. 368 с.

39. Сухоруков А. І. Щодо методології комплексного оцінювання складників економічної безпеки держави / А. І. Сухоруков, Ю. М. Харазішвілі // Стратегічні пріоритети. 2013. № 3 (28). С. 5–15.

40. Тарасова К. І. Методологічні засади кількісної оцінки ризиків / К. І. Тарасова // Наукові записки. Серія «Економіка». 2013.– № 23. С. 367–372

41. Тимошенко Ю. О. Аналіз тенденцій змін значень індикаторів стану фінансової безпеки в системі економічної безпеки України / Ю. О. Тимошенко // Інноваційна економіка. 2014. № 4(53). С. 341–345.

42. Харазішвілі Ю. М. Адаптивний підхід до визначення стратегічних орієнтирів економічної безпеки України / Ю. М. Харазішвілі, Є. В. Дронь // Економіка України. 2014. № 5 (630). С. 28–45.

43. Харазішвілі Ю. М. Визначення стратегічних орієнтирів рівня економічної безпеки України : аналітична записка [Електронний ресурс] / Ю. М. Харазішвілі, Є. В. Дронь, Д. О. Махортих ; Відділ макроекономічного прогнозування та досліджень тіньової економіки. 2014. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1501/>

44. Харазішвілі Ю. М. Щодо вдосконалення методології інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки України : аналітична записка [Електронний ресурс] / Ю. М. Харазішвілі, А. І. Сухоруков, Т. П. Крупельницька ; НІСД. 2013. – URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1358/>

Навчальне видання

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА

Курс лекцій

Укладачі: **Полторак Анастасія Сергіївна**

Боднар Олена Андріївна

Формат 60x84 1/16 Ум. друк. арк. 6,9

Тираж 30 прим. Зам. №

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету.54020
м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 490 від 20.02.2013 р.